

Innvandrere og sosialhjelp: Får mer fordi de trenger mer?

- Innvandrerbarn i barnevernet:
Flyktninger mottar oftest hjelp
- Hvor mange kommer til å skille seg?
- Mange kommuner dårlig forberedt
på økningen i antall eldre
 - Tannhelse og økonomi
- Klasser og forbruk tiåret før 1. verdenskrig



Innhold

Innvandrere og sosialhjelp: Får mer fordi de trenger mer? <i>Eivind Lofthus og Åne Osmunddalen</i>	2
Innvandrerbarn i barnevernet: Flyktningbarn mottar oftest hjelp <i>Trygve Kalve</i>	10
Skilsmisser før og nå: Som man måler får man svar <i>Turid Noack og Svenn-Erik Mamelund</i>	20
Veksten i antall eldre: Mange kommuner dårlig forberedt <i>Ole Gulbrandsen</i>	29
Overkommelige tannlegeutgifter for de fleste <i>Dorthe Holst og Jostein Grytten</i>	36
Makrell og pølter <i>Espen Søbye</i>	41

Samfunnsspeilet

Nr. 3/1997 - 11. årgang

Redaksjon: Johan-Kristian Tønder (ansv. red.), Dag Ellingsen (red.), Jon Erik Finnvoll, Trine Dale, Per Morten Holt, Randi Kjeldstad, Berit Otnes.

Redigering: Liv Hansen, Åshild Lønholden, Solfrid Michaelsen, Anne Skarateppen.

Design omslag/maler: Enzo Finger Design.

Trykk: Lobo Grafisk. **Priser:** Pr. år kr 165,-. Enkeltnr. kr 50,-.

Internett: Utdrag fra Samfunnsspeilet publiseres elektronisk på Internett.

Web adresse: <http://www.ssb.no>

ISSN 0801-7603. ISBN 82-537-4441-2.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/Statistisk sentralbyrå.

Omslagsfoto: Helge Sunde/Samfoto.

Illustrasjonsfoto: S. 9: Mikael Jonsson/Mira/Samfoto. S. 27: Per-Anders Rosenkvist/Samfoto.

S. 35: Bernt Eide/Samfoto. S. 39: Mikael Jonsson/Mira/Samfoto. S. 44, 50, 53 og 58: Universitetsbiblioteket i Oslo, Billedsamlingen.

Får mer fordi de trenger mer?

2

Innvandrere får mer i sosialhjelp enn norske sosialhjelpsklienter, særlig gjelder dette for flyktningene. Denne forskjellen skyldes i sin helhet at flyktninger og andre innvandrere har lavere inntekter og større familier å forsørge, og derfor trenger større tilskudd. Ser vi på de forskjellige gruppernes inntekstsituasjon etter at sosialhjelpen er utbetalt, er det nesten ingen forskjeller mellom nordmenn, flyktninger og andre innvandrere. Sosialhjelpen har virket utjevne.

*Eivind Lofthus og
Åne Osmunddalen*

Intervjuundersøkelser viser at over halvparten av det norske folk mener at innvandrere har for lett tilgang til sosialhjelp sammenliknet med nordmenn (Blom 1996). Denne forestillingen blir sjelden grundig diskutert. En av grunnene til dette kan være at det finnes svært lite konkrete opplysninger som kan avkrefte eller bekrefte slike påstander. Temaet for denne artikkelen er om det kan etterspores en slik forskjellsbehandling ved sosialkontorene.

Hva kjennetegner forskjellsbehandling?

Sosialhjelp blir gitt for å dekke ulike typer behov. Innvandrerfamilier og norske familier har ikke alltid de samme behovene, og får derfor heller ikke alltid de samme ytelsene fra sosialkontoret. Med forskjellsbehandling mener vi her at familier med de samme behovene for sosial-

hjelp får ulik støtte fra sosialkontoret ut ifra om de er innvandrere eller ikke. Med andre ord vil det i en situasjon med systematisk forskjellsbehandling av innvandrerfamilier på sosialkontorene eksistere en fordel, eller positiv effekt, av å være innvandrer for sosialhjelpens ytelsesnivå, selv om familiene ellers har like behov for sosialhjelp.

Når vi sammenlikner variasjoner i sosialhjelpsytelser, vil vi sammenlikne tre hovedgrupper av sosialhjelpsmottakere: Norske familier, flyktningfamilier og andre innvandrerfamilier (se ramme 2 for definisjon). Vi vil ikke undersøke om det skjer en vilkårlig forskjellsbehandling i enkeltsaker. Det vi spør om er om det skjer en *systematisk* forskjellsbehandling av familier med innvandringsbakgrunn sammenliknet med norske familier.

Ramme 1. Datamaterialet

Datamaterialet til denne undersøkelsen er hentet fra ulike registre i Statistisk sentralbyrå (SSB). Basisregisteret som ligger til grunn er årgangsfilen for mottakere av sosialhjelp i 1993. Sosialhjelpsfilen er koblet sammen med familieopplysninger fra SSBs Befolkningsstatistikksystem (BSS). Registeret over sosialhjelpsmottakere er blitt utvidet med øvrige familiemedlemmer (ektefelle/samboer i de tilfeller hvor klient og samboer har felles barn og barn under 18 år). Enheten i undersøkelsen er derfor den enkelte familie eller forsørgesesenhet.

Til alle personene er det bl.a. koblet opplysninger fra BSS om innvandringskategori, hvilket land man kommer fra og grunnen til innvandring.

Fra sosialhjelpssystemet er det hentet opplysninger om utbetalt sosialhjelpsyttelse (summen av bidrag og lån), varigheten av stønadsforholdet og klientens arbeidssituasjon. Opplysningene om boutgifter kommer også fra sosialhjelpsregisteret.

Fra SSBs Inntektsregister er det hentet opplysninger om familienes inntekt samt opplysninger om utdanningsnivå.

Vi har undersøkt til sammen knapt 151 000 familier, hvorav 16 600 av disse er innvandrerfamilier. Av innvandrerfamiliene utgjør flyktningfamiliene 10 400, mens de resterende 6 200 familiene er kommet til Norge av andre grunner.

Ramme 2. Flyktning- og innvandrerfamilier

Innvandrer er definert som en person med to utenlandsfødte foreldre. I det vi her kaller en innvandrerfamilie har alle medlemmene to utenlandsfødte foreldre. Vi skiller mellom innvandrere som er innvilget asyl eller opphold på humanitært grunnlag eller midlertidig kollektiv beskyttelse ("flyktninger"), og innvandrere som har kommet til landet av andre grunner ("andre innvandrere"). Dersom minst én person i en familie er registrert som flyktning, vil familien bli definert som flyktningfamilie.

Problemer med å sammenlikne sosialhjelpsytelser

Utbetaling av sosialhjelp henger nøye sammen med hvilken egeninntekt søkeren og familien har; hvem søkeren skal forsørge og hvilke utgifter ytelsen skal dekke. Derfor må vi så langt det er mulig ta hensyn til disse forholdene.

Sosialhjelp tildeles etter en skjønnsmessig prøving av behov og ressurser. Fraværet av klare utmålingsregler og innslaget av skjønn, gjør at det i ettertid kan være vanskelig å avgjøre hvilke forhold det er blitt tatt hensyn til ved behovsprøvingen. Usikkerheten knytter seg i hovedsak til:

- hvem sine og hva slags inntekter og formue som omfattes av behovsprøvingen
- hvilke utgifter det blir tatt hensyn til
- hvem som skal forsørges av ytelsen.

Ved siden av søkerens inntekt og formue inngår også ektefellens inntekt ved behovsprøvingen. Det er derimot usikkert om det blir tatt hensyn til samboers inntekt. Selv om det ikke foreligger noen rettslig forsørgelsesplikt for personer som bor i samboerforhold, kan sosialkontoret trekke inn de økonomiske fordelene ved felles husholdning. Praksis i mange kommuner går i retning av likestilling av ektepar og samboerpar ved tildeling av økonomisk stønad. I denne undersøkelsen

har vi tatt utgangspunkt i samboerpars samlede inntekter i de tilfeller hvor de har felles barn.

Sosialkontorenes praksis varierer også for ungdom som er 18 år eller eldre, og som bor hjemme hos sine foreldre. Det foreligger ingen forsørgelsesplikt mellom foreldre og ungdommer som er blitt myndige. Siden sosialkontoret kan ta hensyn til at klientene høster økonomiske fordeler av å bo i felles husholdning med sine foreldre, kan sosialhjelpsytelsene likevel avvike fra ytelsene til enslige som bor alene. For denne klientgruppa tar vi kun hensyn til egne inntekter, og ikke til foreldres inntekter, siden dette er mest i tråd med sosialkontorenes stønadspraksis.

Det er ingen klare regler for hvilke utgifter sosialkontoret skal dekke. I denne undersøkelsen inngår opplysninger om boutgifter som omfatter husleie, gjeldsrenter, avdrag og kommunale avgifter. Det er vanskelig å vurdere omfanget og betydningen av andre utgifter som sosialkontorene dekker.

Engangsytelser til flyktninger holdes utenfor

Et vesentlig problem som gjelder undersøkelser av sosialhjelpsutbetalinger til flyktninger, er at sosialhjelpsstatistikken ikke skiller mellom utbetalinger som gis i forbindelse med etablering og bosetting i kommunene og utbetalinger til or-

dinært livsopphold. I en sammenlikning av ytelsesnivået mellom norske familier og flyktningfamilier vil dette utgjøre en betydelig feilkilde, fordi økonomisk tilskudd fra sosialkontoret til bosetting av flyktninger er en helt særegen engangsyttelse. Nylig ankomne flyktningfamilier mangler i realiteten alle materielle goder. Det finnes svært få norske klienter som er i en tilsvarende situasjon. En sammenlikning av flyktningfamilier med andre familier bør derfor skje etter at flyktningfamilien har bodd en periode i landet, slik at de første store etableringsutgiftene ikke kommer med i sosialstatistikken. Vi har derfor etter en skjønnsmessig vurdering av materialet kun tatt med flyktningfamilier som ble bosatt i Norge før 1991, når vi i denne undersøkelsen sammenlikner sosialhjelpsytelsene i 1993.

Når vi sammenlikner nivået på sosialhjelpsytelser mellom grupper av sosialhjelpsmottakere, er det viktig å ta hensyn til forhold som påvirker utbetalingene. Ikke alle slike opplysninger er kartlagt. Vi mener imidlertid at det datamaterialet som er tilgjengelig i våre registerdata omfatter de mest sentrale forhold ved behovsprøvingen av sosialhjelpsytelser. Våre data er i all hovedsak knyttet til de ulike *personene* som mottar sosialhjelp. Med unntak av bostedskommune har vi i liten grad hatt anledning til systematisk å trekke inn opplysninger som kommuneøkonomi, tjenesteorganisering m.m. i analysen. Dette kan føre til at det er forskjeller i sosialhjelpsytelser som vi ikke kan forklare.

Sosialhjelpstjenesten viktig for flyktninger

Sett i et langsiktig perspektiv har fattighjelpen eller sosialhjelpen ikke alltid hatt de samme oppgaver. Ved framveksten av velferdsstaten har

Ramme 3. Sammenlikning av inntekt mellom familier av ulik størrelse

For å ta hensyn til at familier med flere medlemmer trenger høyere inntekt for å dekke sine forbruksutgifter enn familier med færre medlemmer, må familieinntekten ses i forhold til antallet i familien. Beregner vi inntekt pr. familiemedlem ser vi imidlertid bort fra stordriftsfordelene i familier med mange medlemmer. For å kunne sammenlikne inntektsnivå og levestandard for familier med ulik størrelse bruker vi ekvivalensskalaer eller forbruksvekter. Det er mulig å bruke ulik vekting av familiemedlemmene. I denne undersøkelsen finner vi i figur 1 og tabell 4 fram til familiens inntekt pr. forbruksenhet ved å dele familiens inntekt på antall familiemedlemmer opphøyd i 0,5. For en familie på fire medlemmer vil dette bety at forbruksvekten blir beregnet til to. Familiens disponible inntekt pr. forbruksenhet vil være familiens samlede disponible inntekt dividert på to. En familie på fire må derfor ha en inntekt på 200 000 kroner for å ha et inntektsnivå som svarer til det en enslig person med inntekt på 100 000 kroner har.

Inntekt pr. forbruksenhet er i figur 2 beregnet ved å dele familiens inntekt på tallet på familiemedlemmer opphøyd i 0,73. Dette er en ekvivalensskala som legger mindre vekt på stordriftsfordelene i familien enn den vi bruker i figur 1 og tabell 4, og tilsvarende en skala anbefalt av OECD som har vært mye brukt ved sammenlikning av økonomisk velferd mellom husholdninger og familier av ulik størrelse.

sosialhjelpsinstusjonen stadig blitt tappet for oppgaver ved at det er opprettet egne ordninger utenfor sosialhjelpssystemet. Tiltakene skal bl.a. forhindre at arbeidsløse må oppsøke sosialkontoret (ungdomsgarantier, endringer i dagpengeordningen), eller at personer med tyngende gjeldsproblemer etter boligkjøp blir sosialhjelpsklienter (gjeldsordningsloven).

Denne funksjonstappingen har funnet sted samtidig som det har kommet til nye grupper av klienter. En av de store nye gruppene som er kommet inn i sosialhjelpsordningen er flyktninger og innvandrere. Fra og med 1986-1987 dreier dette seg om en betydelig gruppe av klienter. Til forskjell fra mange andre grupper har offentlig inntektssikring for flyktninger og innvandrere blitt overlatt til sosialkontoret. Grunne-

ne til dette kan være flere. Spesielt flyktningenes situasjon er ofte kompleks, noe som kan gjøre det vanskelig å innpasse deres behov i andre ordninger. Bakgrunnen for at mange grupper er flyttet ut av sosialtjenesten har bl.a. vært et betydelig politisk press for å opprette særordninger for gruppene. Dette politiske presset har ikke vært til stede i samme grad for flyktninger og innvandrere, noe som kan være en delforklaring på at offentlig inntektssikring for flyktninger og innvandrere i all hovedsak er sosialhjelp.

Statlig integreringstilskudd

Den kommunale sosialhjelpsordningen for flyktninger er likevel spesielt utformet ved at staten yter et særskilt integreringstilskudd til kommunene i en femårsperiode, og ved at sosialhjelpsutbetalingene i den første perioden i de fleste kom-

muner er organisert gjennom et eget flyktningkontor som ikke er en del av det ordinære sosialkontoret. I praksis er det ofte også et tett samarbeid mellom sosialkontor og innvandrers-/flyktningkontor samt andre kontorer/etater i kommunen. Dette samarbeidet vil spesielt gjelde de ulike typer tiltak som kommunen rår over enten som tillegg til, eller som erstatning for, rene sosialhjelpsutbetalinger; f.eks. ulike sysselsettingstiltak.

Sosialkontorenes relativt store betydning i kommunenes integreringsarbeid reiser spørsmålet om en vellykket integrering krever at sosialkontorene må behandle flyktninger systematisk annerledes enn andre klienter. Det er mulig at målet om integrering i praksis kan komme i konflikt med sosialkontorenes idealer om likebehandling. Dette kan medføre at flyktningenes økonomiske behov blir oppfattet som mer legitime enn andre klientgruppers behov. Det er usikkert hvordan finansieringsordningen og organiseringen av sosialtjenesten vil påvirke selve ytelsesnivået for flyktningfamiliene. Det er f.eks. mulig at kommunene kan yte denne klientgruppa noe mer fordi staten i prinsippet dekker utgiftene gjennom tilskudd.

Mest sosialhjelp til dem som trenger det mest?

Den gjennomsnittlige årlige utbetalingen av sosialhjelp pr. familie som mottok sosialhjelp var i 1993 21 600 kroner (tabell 1).

Det er store forskjeller mellom gruppene i utbetalingsnivå pr. familie. Norske familier mottar minst, mens flyktningfamilier mottar mer enn dobbelt så mye som gjennomsnittet. Andre innvandrerfamilier ligger omtrent midt mellom disse gruppene. Gjennomsnittlig sosial-

Tabell 1: Gjennomsnittlig disponibel inntekt og gjennomsnittlig sosialhjelpsyttelse pr. år pr. familie som mottok sosialhjelp. 1993

	Sosialhjelp	Disponibel inntekt i alt	Sosialhjelp i prosent av disponibel inntekt
Alle	21 600	97 200	22
Norske familier	19 400	96 200	20
Flyktningfamilier	44 500	106 900	42
Andre innvandrersfamilier	30 200	101 500	30

Kilde: Prosjektet Innvandrere og sosialhjelpsutbetalinger

hjelpsutbetaling til norske familier utgjorde 20 prosent av gjennomsnittlig disponibel inntekt. Den tilsvarende andelen blant flyktningfamilier var 42 prosent og blant andre innvandrersfamilier 30 prosent. Sosialhjelpsbidraget utgjør derfor et vesentlig tilskudd til familieinntekten, spesielt for flyktningfamilier.

Dette er imidlertid forskjeller i årlige ytelser. Ved å sammenlikne månedlige ytelser får vi et bedre mål for forskjeller i stønadsnivå, fordi vi da tar hensyn til at familienes stønadslengde er ulik.

Den månedlige sosialhjelpsyttelsen til flyktningfamilier ligger gjennomsnittlig 50 prosent høyere enn blant norske familier (tabell 2). Det kan tenkes at årsaken til dette ligger i en systematisk forskjellsbehandling i favør av innvandrersfamiliene, men forklaringen kan like gjerne ligge i at gruppene har ulike behov for sosialhjelp.

Hvis vi ser på noen utvalgte kjennemerker ved de familiene som mottok sosialhjelp i 1993, er det klare forskjeller mellom norske familier,

Tabell 2: Gjennomsnittlig utbetalt sosialhjelp pr. måned pr. familie som mottok sosialhjelp. 1993

	I alt	Norske familier	Flyktningfamilier	Andre innvandrersfamilier
Gjennomsnittlig stønad pr. måned	3 900	3 800	5 700	4 900

Kilde: Prosjektet Innvandrere og sosialhjelpsutbetalinger

Tabell 3: Familier som mottok sosialhjelp i 1993. Utvalgte kjennemerker

	Norske familier	Flyktningfamilier	Andre innvandrersfamilier
Kroner			
Inntekt før sosialhjelp, gjennomsnitt	76 800	62 500	71 300
Boutgifter, gjennomsnitt	3 100	3 500	3 300
Prosent			
Bosted Oslo	14	34	52
Familiestørrelse 3 personer eller flere	16	32	25
Stønadstid i 1993 7-12 måneder	31	56	41

Kilde: Prosjektet Innvandrere og sosialhjelpsutbetalinger

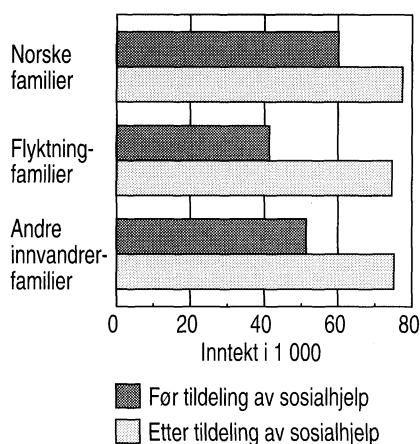
innvandrersfamilier uten flyktningbakgrunn og flyktningfamilier. Vi har valgt ut kjennemerker som har innvirkning på behovet for sosialhjelp, og som påvirker det gjennomsnittlige utbetalingsnivået. Undersøkelsen viser at lav inntekt i gjennomsnitt medfører mer utbetalt sosialhjelp. Det samme gjelder høye boutgifter. Sosialhjelpsmottakere som bor i Oslo, har lang stønadstid eller har store familier, har gjennomsnittlig høyere sosialhjelpsyttelser enn de som bor utenfor Oslo, har kort stønadstid eller har små familier.

Sammenlikner vi sammensetningen av flyktningfamilier som mottok sosialhjelp med norske familier som mottok sosialhjelp, er inntekts- og utgiftsforholdene klart minst gunstige blant flyktningfamiliene (tabell 3). Gjennomsnittsinntekten blant flyktningfamiliene var om lag 14 000 kroner lavere enn blant nor-

ske familier, og ser vi på andelen familier med tre eller flere medlemmer, var denne andelen dobbelt så stor blant flyktningfamilier som blant norske familier. Innvandrersfamilier uten flyktningbakgrunn plasserer seg midt på treet i forhold til de to andre gruppene.

For å undersøke om disse forskjellene i behov og ressurser kan forklare forskjellene i stønadsnivå, skal vi først sammenlikne familienes disponible inntekt pr. forbruksenhet (se ramme 3) før og etter tildeling av sosialhjelp. Er det slik at sosialhjelp virker inntektsutjevner, eller skjer det en forfordeling som opprettholder eller skaper ny ulikhet? Til slutt skal vi gjennomføre en analyse der vi tar hensyn til de samlede forskjellene i behov og ressurser mellom norske familier og innvandrersfamilier. Denne analysen vil indikere om familienes innvandringsgrunn påvirker sosialhjelpsnivået,

Figur 1: Disponibel inntekt pr. forbruksenhet før og etter tildeling av sosialhjelp. 1993



Kilde: Prosjektet Innvandrere og sosialhjelps-utbetalinger

gitt at alle andre forhold vi har opplysninger om er like mellom familiene.

Sosialhjelpsytelsen virker utjevne

Sosialhjelpsordningen skal tildele ytelser etter behov. Avkortingsreglene skal fungere slik at én krone i egeninntekt gir én krone mindre i utbetalt sosialhjelp. Vi forventer derfor at den økonomiske stønaden skal virke utjevne på forskjeller i inntekt mellom familiene. Det er utelukkende familier som har motatt sosialhjelp som er grunnlaget for beregningene nedenfor.

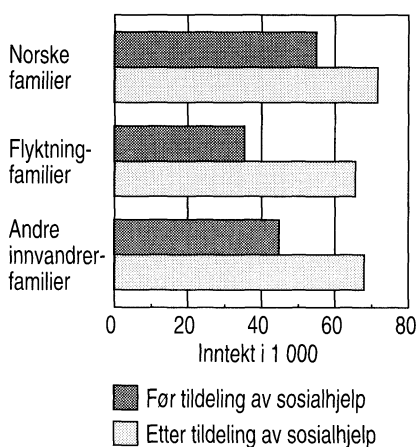
Ser vi på medianverdiene¹ for disponibel inntekt pr. forbruksenhet før tildeling av sosialhjelp, har norske familier i underkant av 30 000 kroner mer i inntekt pr. forbruksenhet enn flyktningfamilier (figur 1). For gjennomsnittsbeløpene er forskjellen knapt 19 000 kroner. Denne forskjellen blir sterkt redusert etter at sosialhjelp er tildelt. Medianinntekten pr. forbruksenhet i norske familier ligger om lag 1 000

kroner over medianinntekten blant flyktningfamilier.

Det kan argumenteres for at stønadsmottakere som bor hjemme hos sine foreldre, og familier som har studielån og stipend som hovedinntektskilde, har en inntektssituasjon som er vanskelig å sammenlikne med andre familier. Om vi tar disse gruppene ut av datamaterialet, blir forskjellen i gjennomsnittsinntekt pr. forbruksenhet mellom norske familier og flyktningfamilier noe større i favør av de norske familiene; henholdsvis 21 400 kroner før tildeling av sosialhjelp og 2 200 kroner etter tildeling.

Ved å beregne forbruksvektene etter tilnærmet det system som OECD har anbefalt (se ramme 3), blir forskjellen i gjennomsnittsinntekt pr. forbruksenhet mellom norske familier og flyktningfamilier etter tildelt sosialhjelp 6 000 kroner i favør av de norske familiene (figur 2). Sosialhjelpsbidragets utjevne effekt blir mindre ved å bruke denne

Figur 2: Disponibel inntekt pr. forbruksenhet før og etter tildeling av sosialhjelp. Alternativ forbruksvekt. 1993



Kilde: Prosjektet Innvandrere og sosialhjelps-utbetalinger

alternative forbruksvekten, og forskjellen i inntektsnivå mellom flyktningfamilier og norske familier blir større i favør av de norske familiene.

Foreløpig er det derfor grunnlag for å konkludere at gjennomsnittsinntekten etter sosialhjelp er lavere blant flyktningfamilier og andre innvandrersfamilier enn blant norske familier, selv om sosialhjelpsytelsen bidrar til en betydelig inntektsutjevning. Dette gjelder uavhengig av valg av aktuelle forbruksvekter, og uavhengig om vi inkluderer hjemmeboende sosialhjelpsmottakere og studentfamilier i datamaterialet eller ikke.

Men utjevning utelukker ikke forskjellsbehandling. Likebehandling betyr at like tilfeller skal behandles likt. Familier med samme tilgang på ressurser eller inntekter før tildeling av sosialhjelp og med samme forsørgelsesbyrde, skal tildeles like store sosialhjelpsytelser slik at deres inntekt pr. forbruksenhet etter sosialhjelp også er på samme nivå. Vi har sammenliknet familier med inntekt før tildelt sosialhjelp under 20 000 kroner, med familier med inntekt mellom 20 000 og 40 000 kroner osv. Her finner vi at flyktningfamiliene har høyere disponibel inntekt pr. forbruksenhet etter at sosialhjelp er tildelt enn norske familier innenfor alle inntektsintervaller vi har valgt (tabell 4). Også innvandrersfamilier uten flyktningbakgrunn har noe høyere inntekt etter sosialhjelp enn norske familier, men forskjellene er her mindre.² Grunnen til at flyktningfamilier og andre innvandrersfamilier likevel kommer noe dårligere ut i gjennomsnittsinntekt enn norske familier (tabell 4, venstre kolonne), er at innvandrersfamiliene har en større andel familier innenfor de laveste inntektsintervallene.

Tabell 4: Gjennomsnittlig disponibel inntekt pr. forbruksenhet etter tildeling av sosialhjelp, inndelt etter inntekt pr. forbruksenhet før tildeling av sosialhjelp. 1993¹

Inntekt pr. forbruksenhet før tildeling av sosialhjelp							
	I alt	Under 20 000	20 000-40 000	40 000-60 000	60 000-80 000	80 000-100 000	Over 100 000
I alt	85 000	51 200	60 700	70 600	82 500	99 200	133 400
Norske familier	85 400	49 300	58 200	69 400	82 000	98 900	133 200
Flyktningfamilier	83 200	63 000	76 000	82 400	90 200	104 300	134 700
Andre innvandrerefamilier	80 100	49 000	62 500	73 500	84 700	100 400	137 700

¹ I denne tabellen er stønadsmottakere som bor hjemme hos sine foreldre og familier som har studielån og stipend som hovedinntektskilde tatt ut av datamaterialet. Antall familier er etter denne avgrensningen 120 178
Kilde: Prosjektet Innvandrere og sosialhjelpsutbetalinger

Sosialhjelpsutbetalingene har bidratt til en betydelig utjevning i inntekt mellom de tre gruppene av familier. Selv om innvandrere- og flyktningfamilier mottar mer sosialhjelp enn norske familier, er likevel gjennomsnittsinntekten etter tildeling av sosialhjelp blant norske familier noe høyere. Blant familier som ligger på samme inntektsnivå før sosialhjelp tildeles, kommer flyktningfamiliene ut med høyere

inntekt enn norske familier etter at sosialhjelp er regnet med. Forskjellen mellom norske familier og innvandrerefamilier uten flyktningbakgrunn er mindre enn mellom norske familier og flyktningfamilier.

I disse sammenlikningene tar vi kun hensyn til inntekt og familiestørrelse. Det er derfor grunn til å understreke at forskjellene vi finner i inntekt inkludert sosialhjelp, kan skyl-

des forskjeller mellom gruppene i boutgifter, bosted, stønadslengde e.l.

Inntekt og familiestørrelse betyr mest for sosialhjelsnivået

Ser vi ved hjelp av logistisk regresjon (se ramme 4) samlet på de forhold som har betydning for sosialhjelpsutbetalingsnivået, skiller ikke uventet familiens inntektssituasjon seg ut ved å gi høyest effekt. Familiestørrelse kommer som en god nummer to. Det er en klar negativ sammenheng mellom familiens inntekt og sosialhjelpsutbetalinger for inntekter opp til 125 000 kroner. For familier med inntekter over 125 000 har inntektsstørrelse ingen signifikant betydning.

Familiestørrelse tar hensyn til både antall familiemedlemmer, og skillet mellom enpersonfamilier hvor personen bor hjemme hos sine foreldre, og enpersonfamilier hvor dette ikke er tilfellet. Ved å se på oddsforholdet i tabellen finner vi at for familier med fire medlemmer eller flere, var sjansen for å få utbetalt månedlige sosialhjelpsytelser over gjennomsnittet 7,5 ganger så stor som blant hjemmeboende enslige. Sjansen for høye sosialhjelpsutbetalinger stiger for hvert nytt familie-medlem.

Det ser ut til at variablene inntekt og familiestørrelse står i en klasse for seg når det gjelder å ha betydning for å ha mottatt sosialhjelpsytelser over gjennomsnittet. Dette er rimelig ut fra hva vi kan anta sosialkontorene tar hensyn til ved utbetaling av sosialhjelp.

Ikke overraskende påvirker bosted, boutgifter og lengden av stønadsforholdet også utbetalingsnivået. Familier som er bosatt i Oslo og andre storbyer har større sjanse for

Ramme 4. Logistisk regresjonsanalyse

Vi bruker *logistisk regresjonsanalyse* i denne undersøkelsen for å finne fram til hvilke kjennemerker ved familiene som har størst betydning for sjansen for at familien har mottatt månedlige sosialhjelpsytelser som ligger over gjennomsnittet for alle familier i datamaterialet.

Oddsforholdet beregnes på grunnlag av regresjonskoeffisienten, og angir hvor mye større sjansen er for å ha mottatt sosialhjelpsytelser over gjennomsnittet ved en verdi på en forklaringsvariabel (som verdien "flyktning" på variabelen "innvandringsbakgrunn") i forhold til en referanseverdi (som verdien "norsk" på samme variabel), når alle andre forhold som inngår i modellen holdes konstant. Referanseverdien på alle forklaringsvariabler er 1. Verdier som gir oddsforhold større enn 1, angir større sjanse for å ha mottatt sosialhjelpsytelser over gjennomsnittet, mens verdier som gir oddsforhold mindre enn 1 betyr lavere sjanse.

Størrelsen på *kjikkvadratet* er et mål på hvor signifikant kjennemerket er. Kjikkvadratverdiene kan også løselig indikere hvilken betydning kjennmerkene har, og brukes i tabell 5 til å rangere effekten av variablene.

høye sosialhjelpsutbetalinger selv etter kontroll for andre forhold i modellen. Grunnen til dette kan være at levekostnadene er større i Oslo enn andre steder, og/eller at stønadspraksisen er mer generøs i hovedstaden. Størrelsen på boutgiftene har også en klar positiv effekt på stønadsnivået. Denne effekten avtar imidlertid når boutgiftene overstiger 3 000 kroner. Familier som var registrert som langtidsmottakere av sosialhjelp har større sjanse for å ha mottatt sosialhjelpsytelser over gjennomsnittet enn familier som ikke var langtidsmottakere.³

Liten effekt av innvandringsbakgrunn

Høyt utdannede sosialhjelpsmottakere har likevel noe større sannsynlighet for sosialhjelpsytelser over gjennomsnittet enn personer med grunnskole eller videregående skole. Dette kan skyldes at høy utdanning styrker klientens forhandlings- evne overfor sosialkontoret.

Familiens arbeidssituasjon har liten selvstendig effekt på sosialhjelpsni- vået. Vi antar at effekten av å være arbeidsløs, i motsetning til å være i arbeid, i hovedsak er tatt ut som effekt av forskjeller i inntekt.

Når vi sammenlikner norske famili- er og flyktningfamilier har innvand- ringsbakgrunn en svak, men signifi- kant effekt. Vi finner derimot *ingen* *signifikant effekt* på sosialhjelpsni- vået når vi sammenlikner innvand- rerfamilier uten flyktningbakgrunn med norske familier.

Vi kan ikke svare på hva grunnen kan være til at vi finner en noe større sannsynlighet for at familier med flyktningbakgrunn har mottatt sosialhjelpsytelser over gjennem- snittet, enn hva tilfellet er for norske familier. Det kan skyldes den særegne utformingen som sosialhjelpssystemet har fått for flyktningfamiliene både hva gjelder organisering og finansiering. Det kan også skyldes at flyktninger har et reelt behov for høyere ytelser, uten at vi har greid å fange dette opp med våre registeropplysninger. Dette kan f.eks. være utgifter i for- bindelse med familiegjennomføring

Tabell 5: Effekten av forskjellige kjennemerker ved familiene som påvirker sjansen for å ha mottatt månedlige sosialhjelpsytelser over gjennomsnittet. Multipl logistisk regresjon

	Regresjonskoeffisient	Oddsforhold	Kjikkvadrat
Disponible inntekt unntatt sosialhjelp¹			5 791 ***
Under 25 000 kroner	1,53 ***	4,62	
25 000- 49 999 kroner	0,95 ***	2,59	
50 000- 74 999 kroner	0,34 ***	1,40	
75 000- 99 999 kroner	0,25 ***	1,28	
100 000-124 999 kroner	0,16 ***	1,17	
125 000-149 999 kroner	0,02	1,02	
150 000-174 999 kroner	0,06	1,06	
175 000-199 999 kroner	-0,03	0,97	
Over 200 000 kroner	0	1	
Familiestørrelse			4 445 ***
4 eller flere personer	2,02 ***	7,54	
3 personer	1,63 ***	5,10	
2 personer	1,24 ***	3,46	
1 person	0,95 ***	2,59	
1 hjemmeboende person	0	1	
Bosted			2 243 ***
Oslo	0,76 ***	2,14	
Andre storbyer	0,24 ***	1,27	
Resten av landet	0	1	
Stønadslengde			1 744 ***
Langtidsmottaker både i 1993 og 1992	0,63 ***	1,88	
Landtidsmottaker i 1993, men ikke i 1992	0,19 ***	1,21	
Langtidsmottaker i 1992, men ikke i 1993	0,06 **	1,06	
Ikke langtidsmottaker verken i 1993 eller i 1992	0	1	
Boutgifter			1 584 ***
Over 4 000 kroner	0,59 ***	1,80	
3 000-3 999	0,56 ***	1,75	
2 000-2 999	0,56 ***	1,75	
1 000-1 999	0,26 ***	1,30	
Under 1 000 kroner	0	1	
Arbeidssituasjon			317 ***
Arbeidsløs	0,22 ***	1,25	
I arbeid	0,18 ***	1,20	
Utenfor arbeidsstyrken	0	1	
Innvandringsbakgrunn			269 ***
Flyktningfamilier	0,40 ***	1,49	
Familier med annen innvandringsbakgrunn	0,05	1,05	
Norske familier	0	1	
Utdanningsnivå			208 ***
Universitet/høgskole	0,33 ***	1,39	
Ingen utdanning	0,27 ***	1,31	
Ingen opplysninger	0,21 ***	1,23	
Videregående skole	0,03 **	1,03	
Grunnskole	0	1	
Antall observasjoner:	150 792		

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001
¹ I denne modellen bruker vi faktisk inntekt og ikke inntekt pr. forbruksenhet siden familiestørrelsen inngår som variabel
Kilde: Prosjektet Innvandrere og sosialhjelpsutbetalinger

eller annen gangs etablering som er spesielle for flyktningfamilier sammenliknet med norske familier. Ulik ytelsesnivå kan også være et resultat av at sosialhjelpsordningen for flyktninger yter både økonomisk støtte til etablering i kommunene

og stønad til livsopphold, og at vi ikke er i stand til å skille disse for- målene fra hverandre i statistikken. Bare stønad til livsopphold er rele- vant for sammenlikning med norske familier.



Vi kan heller ikke utelukke at effekten av flyktningbakgrunn kan skyldes forskjellsbehandling eller forfordeling. Muligheten for dette svekkes imidlertid, siden sannsynligheten for sosialhjelpsutbetalinger over gjennomsnittet for innvandrerfamilier uten flyktningbakgrunn ikke er signifikant større enn for norske familier. Om det foreligger forskjellsbehandling mellom innvandrere og nordmenn, ville vi forvente at denne gjelder uavhengig av om innvandrerne er flyktninger eller ikke. Innvandrerfamilier uten flyktningbakgrunn er i sin tilknytning til sosialhjelpsordningen mer like norske familier, siden de i hovedsak vil motta sosialhjelp til livsopphold og ikke i forbindelse med bosetting eller etablering. Det foreligger heller ingen særskilt organiserings- eller finansieringsordning for denne klientgruppa. Dette indikerer at det kan være disse forholdene mer enn innvandringsbakgrunn som påvirker sosialhjelsnivået.

Fortolkningen av funnene i denne undersøkelsen gir rom for usikker-

het. Det er likevel vanskelig å finne støtte for påstanden om at det skjer en systematisk forskjellsbehandling ved tildeling av sosialhjelp ut fra om familiene er innvandret til landet eller er norske.

Effekten av innvandringsbakgrunn er beskjedent sammenliknet med andre kjennemerker ved familiene. Sosialhjelpsordningen bidrar også til en betydelig utjevning i inntekt mellom innvandrerfamilier og norske familier uten at innvandrerfamilier får overkompensert sitt økonomisk sett svakere utgangspunkt. Selv om innvandrerfamilier gjennomsnittlig mottar mer i sosialhjelp enn norske familier, tar de likevel ikke igjen det forspranget norske familier har inntektsmessig før møtet med sosialkontoret.

1. Medianverdien er den verdi som deler en ordnet fordeling i to like store deler. Om fordelingen av disponibel inntekt eller utbetalt sosialhjelp er skjev, kan medianverdien som mål for hvilken verdi som er typisk for en fordeling, være et alternativ til gjennomsnittsverdien som kan være påvirket av noen svært høye verdier.

2. Ved å bruke den alternative forbruksvekten blir forskjellene mellom flyktningfamilier og norske familier betydelig redusert og forskjellene mellom andre innvandrerfamilier og norske familier blir omtrent borte (se ramme 3).

3. Langtidsmottakere er definert som familier med stønadstid seks måneder eller mer det enkelte kalenderår.

Litteratur

Blom, Svein (1996): Holdninger til innvandrere og innvandringspolitikk, *Notater* 96/49, Statistisk sentralbyrå.

Øverbye, Einar og Gunnar Sæbø (1996): "Økonomisk sårbarhet i et risikofylt samfunn" i Knut Halvorsen (red.): *Mestring av marginalitet*, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

Eivind Lofthus (elo@ssb.no) er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for leveårsstatistikk.

Åne Osmunddalen (aos@ssb.no) er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for leveårsstatistikk.

Flyktningbarn mottar oftest hjelp

10

Innvandrerbarn er oftere i kontakt med barnevernet enn barn flest. Men kontakten varierer mye med barnas alder, landbakgrunn og bosted, og bakgrunnen og de sosiale forhold hos deres familier. Flyktningbarn og barn av innvandrere fra Afrika og Asia er grupper med relativt mange barnevernsbarn. De færreste innvandrerfamilier opplever omsorgsovertakelse i møtet med barnevernet; hjelpetiltak som barnehageplass og støttekontakt er mye viktigere.

Trygve Kalve

Er innvandrerbarn gjenstand for barnevernstiltak oftere eller sjeldnere enn andre grupper barn og unge i Norge? Spørsmålet reises i St. meld. nr. 17 (1996-1997) "Om innvandring og det flerkulturelle Norge", hvor man etterlyser statistikk som kan belyse innvandrerbarns kontakt med barnevernstjenesten. Vi skal i denne artikkelen se nærmere på fem grupper av barn og unge, og sammenligne disse med hensyn til andel barn med barnevernstiltak. Vi skal også fokusere på fordelingen *innen* den enkelte gruppe når kjennemerker som kjønn, alder, familietype, bosted og landbakgrunn tas med i analysen. Avslutningsvis vil vi ved hjelp av logistisk regresjonsanalyse se hvilke av de nevnte bakgrunnsfaktorene som har størst betydning for "risikoen" for å bli barneverns klient. Artikkelen, som inngår i prosjektet *Innvandrerbarn i barnevernet* i Statistisk sentralbyrå¹, tar også opp hvilke tiltak som oftest blir iverksatt for barn og unge i de ulike gruppene.

De fem analysegruppene

Ved årsskiftet 1995/1996 var det i Norge bosatt til sammen 1 120 784 barn og unge i alderen 0-19 år. De aller fleste av disse - hele 94 prosent - har ikke innvandrerbakgrunn, hvis vi legger Statistisk sentralbyrås definisjon av innvandrerbefolkning til grunn. Ifølge denne består innvandrerbefolkningen av personer som har to utenlandsfødte foreldre.² I den videre analysen av barn med innvandrerbakgrunn i barnevernet har vi valgt å se på følgende fem grupper barn og ungdom³ med ulike bakgrunn:

- barn med to norskefødte foreldre⁴, heretter kalt "norske barn"
- utenlandsadopterte barn
- barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder⁵, tidvis kalt barn av etnisk blandede familier

- barn med to utenlandsfødte foreldre⁶, som ikke har flyktningstatus, heretter kalt innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn
- innvandrerbarn med flyktningbakgrunn.⁷

Disse fem bakgrunnskategoriene vil stå sentralt i den videre analysen. I gruppen barn med to utenlandsfødte foreldre, som vi også kaller innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn, er det i tillegg mulig å skille mellom førstegenerasjons- og andregenerasjonsinnvandrere. Eventuelle forskjeller mellom disse gruppene vil også bli kommentert.

Barnevernet: Hjelpe- og kontrollinstans

Ifølge barnevernslovens formålsparagraf (BVL §1-1) skal barnevernstjenesten i den enkelte kommune

- a) "sikre at barn og unge som lever under forhold som kan skade deres helse og utvikling, får nødvendig hjelp og omsorg til rett tid", og
- b) "bidra til at barn og unge får trygge oppvekstvilkår".

Sentralt i barnevernsarbeidet står bruk av hjelpetiltak etter BVL § 4-4. Loven bygger på et klart prinsipp om at barnevernstjenesten primært skal sette inn hjelpetiltak i familien. Først når hjelpetiltak har vært prøvd, og dette ikke er tilstrekkelig, kan fylkesnemnda overta omsorgen for barnet og plassere det utenfor hjemmet etter BVL § 4-12. En omsorgsovertakelse representerer med andre ord et dramatisk inngrep i en familie fra det offentlige side, og tas bare i bruk når hjelpetiltak ikke strekker til for å sikre barn mot omsorgssvikt og/eller mishandling.

Klientandeler kan ses som et mål på hvor mange barn og unge i en gruppe som blir vurdert "å være i faresonen". Å entydig tolke høye klientrater som et signal om at et stort

antall barn utsettes for "omsorgs-svikt", uten å skille mellom bruken av hjelpetiltak og omsorgstiltak, blir imidlertid galt. En utstrakt bruk av hjelpetiltak i en kommune kan like gjerne indikere en årvåken barnevernstjeneste, som har kapasitet til å følge nøye med i barns oppvekstvilkår, som at barn i denne kommunen har spesielt uttalte hjelpebehov sammenlignet med barn i andre kommuner. Vi har i denne undersøkelsen ikke data som direkte belyser barns hjelpebehov, og vi vet heller ikke noe om tersklene for å sette inn barnevernstiltak. Det vi har gode data om, er hvilke tiltak som er blitt iverksatt for det enkelte barn.

Ved utgangen av 1995 var det til sammen vel 21 100 barn og unge⁸ i Norge som mottok ett eller flere barnevernstiltak. Det vil si 19 barnevernsklienter per 1 000 barn under 20 år, eller i underkant av 2 prosent av alle barn og unge i Norge (Statistisk sentralbyrå 1997).

Flyktningbarn mottok oftest barnevernstiltak

Sett i forhold til befolkningstallet er det gruppen innvandrerbarn med flyktningbakgrunn som oftest mottar barnevernstiltak. I denne gruppen var det 60 per 1 000 barn 0-19 år som mottok hjelp (se tabell 1). Det vil si vel tre ganger så høy andel som gjennomsnittet. Til sammenligning var det bare 13 klienter per 1 000 barn i gruppen utenlandsadopterte barn, som er den av analysegruppene som har lavest andel barn med barnevernstiltak.

Av de andre gruppene mottok både gruppen barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder og innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn oftere hjelp fra barnevernet enn for eksempel gruppen "norske barn", henholdsvis 28 og 26 per 1 000

barn i de to førstnevnte gruppene, mot 17 i sistnevnte gruppe.

Gutter mottar oftere hjelp enn jenter

Ved utgangen av 1995 var det henholdsvis 20 gutter og 17 jenter per 1 000 barn 0-19 år som hadde tiltak fra barnevernet. Vi finner at i samtlige grupper var gutter oftere klienter enn jenter. Gruppen jenter med flyktningbakgrunn har imidlertid langt flere barnevernsklienter, enn andelene gutter med tiltak i de fire andre bakgrunnskategoriene (se tabell 1). Den laveste andelen av barnevernsklienter finner vi blant utenlandsadopterte gutter og jenter.

Barn og unge er i fortsettelsen delt inn i følgende fire aldersgrupper: 1) barn i førskolealder 0 til 6 år, 2) skolebarn i alderen 7 til 12 år,

3) tenåringer 13 til 17 år og til slutt en fjerde gruppe bestående av 18- og 19-åringer. Sistnevnte aldersgruppe må ses på bakgrunn av bestemmelsene i lov om barnevernstjenester (BVL). Barnevernsloven gjelder fortrinnsvis for barn under 18 år, men loven åpner for tiltak, "ettervern", inntil barnet har fylt 20 år, hvis barnet selv samtykker i at tiltaket skal fortsette.

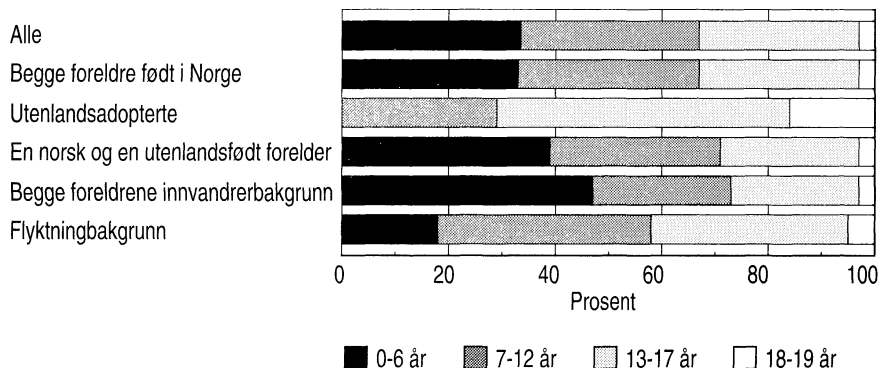
Figur 1 viser at det er store forskjeller mellom gruppene i aldersfordelingen. Ser vi alle gruppene samlet er barn i førskolealder 0-6 år, skolebarn i alderen 7-12 år og tenåringer 13-19 år, her inkludert "ettervernsklientene", tre tilnærmet like store grupper. Slik er det også for gruppen "norske barn". Blant innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn er imidlertid bildet et helt

Tabell 1: Andel barn med barnevernstiltak per 1 000 barn 0-19 år, etter barnas bakgrunn, kjønn, alder, familietype og bosted. Per 31.12.1995 (N= 20 960. Oversiktstabell)



	Begge foreldrene født i Norge	Adoptert fra utlandet	En norsk og en utenlandsfødt forelder	Innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn	Barn med flyktningbakgrunn	Alle
Alle barn 0-19 år	17	13	28	26	60	19
Kjønn						
Gutter	18	17	31	29	67	20
Jenter	16	10	25	23	53	17
Alder						
0-6 år	15	0	25	26	47	16
7-12 år	20	11	32	27	62	22
13-17 år	22	27	37	34	76	24
18-19 år	7	25	12	10	30	7
Familietype						
Gift/samboende foreldre	7	9	11	18	33	8
Enforelderfamilier	54	27	64	71	108	56
Enslig	213	235	268	40	267	197
Bosted						
Oslo	20	8	28	23	66	23
Andre storbyer	19	16	34	28	68	21
Resten av landet	16	13	27	31	54	18
Barn 0-19 år med tiltak	16 725	110	2 010	1 021	1 094	20 960

Figur 1: Barn 0-19 år med barnevernstiltak per 31.12.1995, etter barnas bakgrunn og aldersgruppe. Prosent



Kilde: Prosjektet Innvandrerbarn i barnevernet

annet, ettersom nær halvparten (46 prosent) av barnevernsbarna var under 7 år. Også gruppen barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder har relativt flere unge barnevernsklienter, her var fire av ti (39 prosent) under 7 år. I gruppen barn med flyktningbakgrunn var det relativt sett færre barn i førskolealder med tiltak (18 prosent), og tilsvarende flere tenåringer 13-17 år med barnevernstiltak. Forskjeller i gruppenes alderssammensetning er viktig å ha i mente når vi senere sammenligner hvilke tiltak barnevernstjenesten setter i verk.

Flest tenåringer med tiltak

Fokuserer vi på *nivået*, dvs. andel barn med tiltak per 1 000 barn i de enkelte aldersgruppene (se tabell 1), er det tre "mønstre" som bør kommenteres. Det første er at gruppen tenåringer 13-17 år har høyest andel barn med tiltak. Dette gjelder for alle bakgrunnskategoriene. Ser vi alle gruppene samlet, var gjennomsnittet 24 barn med tiltak per 1 000 blant tenåringer 13-17 år og henholdsvis 22 og 16 barn per 1 000 i gruppene skolebarn 7-12 år og barn i førskolealder 0-6 år. Det andre mønsteret er at "ettervern"

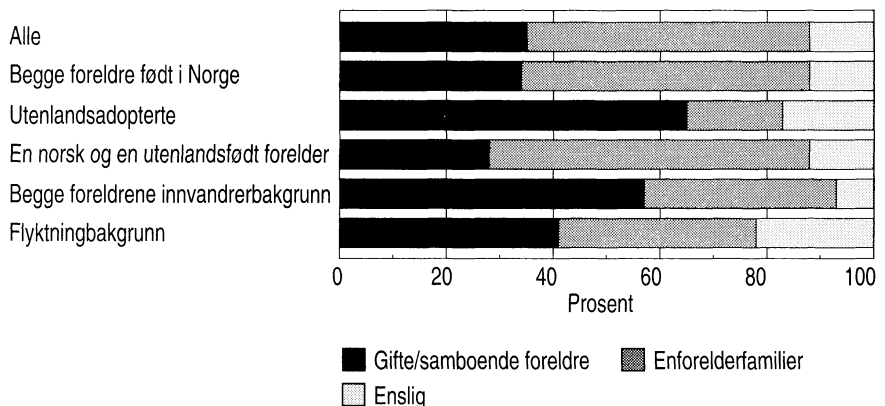
brukes relativt lite. Det er få "ettervernsklienter", og spesielt få blant "norske barn", hvor bare 7 per 1 000 i aldersgruppen 18-19 år mottok barnevernstiltak. Det tredje mønsteret er at gruppen utenlandsadopterte barn skiller seg ut ved at ingen barn i førskolealder mottok tiltak, og at relativt flere av ungdommene hadde behov for "ettervern". Spørsmålet om utvidet adgang til bruk av ettervernstiltak er nå kommet opp på den sosialpolitis-

ke dagsorden, og er blitt en av de sentrale kampsakene for Landsforeningen for barnevernsbarn.

Over halvparten av barnevernsbarna bor i enforelderfamilier

Familietyper enforelderfamilier er klart overrepresentert blant barnevernsklientene ettersom over halvparten av barn med barnevernstiltak (53 prosent) bodde sammen med bare den ene av foreldrene. Sammenligner vi de fem gruppene av barnevernsklienter, finner vi store forskjeller med hensyn til familietype (se figur 2). Flertallet av utenlandsadopterte barn og innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn, henholdsvis 65 og 57 prosent, bodde sammen med begge foreldrene. Blant "norske barn" og barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder var derimot enforelderfamilier den dominerende familietyper. Her bodde over halvparten, henholdsvis 54 og 60 prosent, sammen med bare den ene av foreldrene. I gruppen barn med flyktningbakgrunn var det til sammenligning én av tre som bodde med bare den ene av foreldrene.

Figur 2: Barn 0-19 år med barnevernstiltak per 31.12.1995, etter barnas bakgrunn og familietype. Prosent



Kilde: Prosjektet Innvandrerbarn i barnevernet

Barn i enforelderfamilier har høye klientrater

Barn i enforelderfamilier mottar langt oftere tiltak fra barnevernet enn barn som bor sammen med gifte eller samboende foreldre. Henholdsvis 56 og 8 per 1 000 barn i disse gruppene hadde tiltak. Tiltaksraten er altså sju ganger høyere blant barn av enforelderfamilier enn blant de barn som bor sammen med begge foreldrene. Dette er ikke overraskende, men samsvarer med det man fant i en tidligere undersøkelse av barnevernsklienter, som viste at enforelderfamilier hadde en klientrate på 13 prosent mot 1,2 prosent for toforeldrefamilier (Flaatten 1983). Det er imidlertid viktig å ha in mente at familietypevariabelen gir oss et situasjonsbilde på et bestemt tidspunkt (per 1.1.1996), og at vi derfor ikke kan konkludere med at halvparten av barnevernsklientene "har vokst opp" med bare én forelder.

Står Oslo i en særstilling?

Regjeringens handlingsplan for barn og unge med innvandrerbakgrunn (Barne- og familiedepartementet 1995) reiser spørsmålet om innvandrerbarn i Oslo er overrepresentert i barnevernsstatistikken sammenlignet med resten av landet. For å belyse dette har vi valgt å dele landets kommuner inn i tre grupper:

- a) Oslo,
- b) "andre storbyer" og
- c) "resten av landet".

I gruppen "andre storbyer" inngår Drammen, Kristiansand, Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø. Kategorien "resten av landet" er de resterende små og mellomstore kommunene i landet. På sett og vis står Oslo i en særstilling ettersom nær halvparten (47 prosent) av alle innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn var bosatt i Oslo ved utgangen av 1995, mot bare 9 prosent av

alle barn og unge under 20 år i Norge.

Oslo hadde ved utgangen av 1995 en høyere andel barnevernsklienter enn det vi finner i "andre storbyer" og "resten av landet". Andelen i Oslo var 23 barn med tiltak, mot 21 og 18 per 1 000 barn under 20 år i de andre to gruppene (se tabell 1). Det er den høye klientraten blant "norske barn" som gjør at Oslo ligger på topp. For gruppene utenlandsadopterte barn, barn av etnisk blandede familier, og barn med flyktningbakgrunn, finner vi de høyeste klientratene i "andre storbyer". Vi finner overraskende at for gruppen innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn, er andelen barnevernsklienter høyest i "resten av landet".

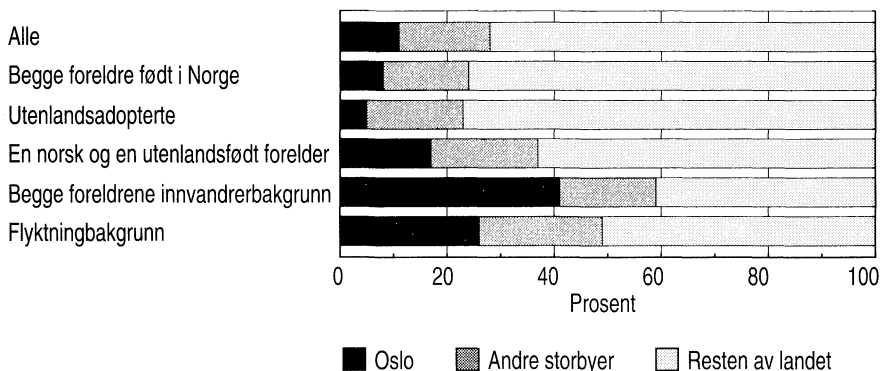
Hvorfor Oslo, som ligger på "topp" når det gjelder antall barnevernsklienter generelt, har den laveste klientraten for innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn er vanskelig å gi noe sikkert svar på. En forklaring kan være at innvandrerbarn blir mer synlige i små kommuner, og at barnevernet derfor lettere klarer å fange opp dem som har behov for

hjelp. I Oslo vil de mange innvandrerbarna kunne "drukne i mengden" og bli usynlige for barnevernet, fordi de er mange. En annen forklaring kan være at innvandrerbarn som bor i små og mellomstore kommuner gjennomgående har en vanskeligere oppvekst enn de som bor i Oslo, der det tross alt finnes mange med samme bakgrunn. Kanskje er diskriminerende holdninger til innvandrere mer utbredt på småsteder enn i hovedstaden? Eller skyldes de relativt høye klientratene i "resten av landet" rett og slett at barnevernsarbeiderne i små kommuner er mer opptatt av å sikre integrering av innvandrerbarn ved å ta i bruk tiltak som barnehageplass, støttekontakt mv., enn kollegaene i hovedstaden?

Barnevernsklienter etter verdensdeler

Den første del av figur 4 viser andel barnevernsklienter per 1 000 barn fordelt på verdensdeler eller sentrale regioner. Her er Norge og Norden skilt ut fra resten av Europa, men kategorien Europa inneholder alle europeiske land, inkludert de nordiske. Tyrkia er gruppert sammen med asiatiske land, og

Figur 3: Barn 0-19 år med barnevernstiltak per 31.12.1995, etter barnas bakgrunn og bosted. Prosent



Kilde: Prosjektet Innvandrerbarn i barnevernet

Figur 4: Andel barn med barnevernstiltak per 1 000 barn 0-19 år, etter barnas bakgrunn, landbakgrunn og type tiltak. Per 31.12.1995



Sentrale regioner

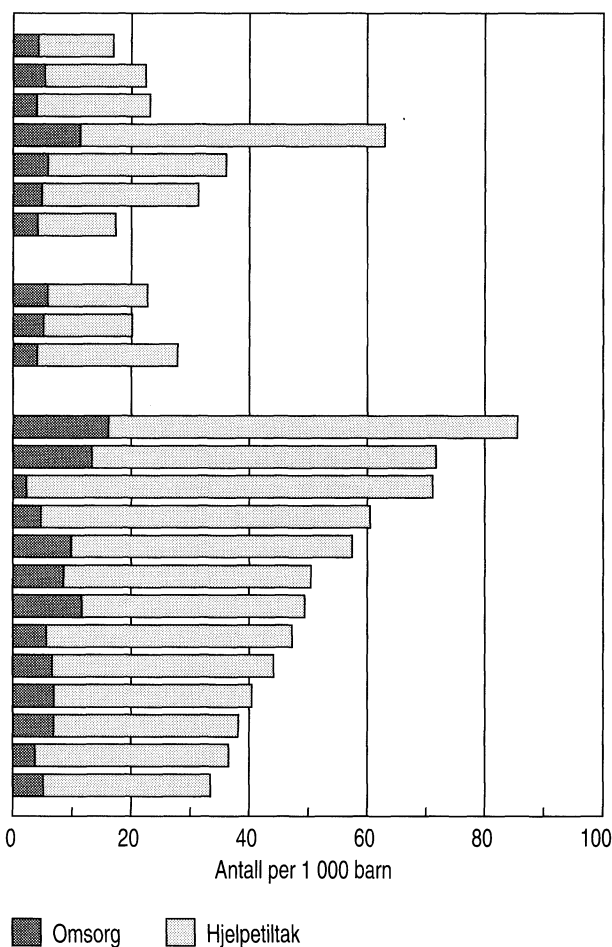
Norge
Norden
Europa (ekskl. Tyrkia)
Afrika
Asia (inkl. Tyrkia)
Mellom- og Sør-Amerika
USA og Oseania

Land med flest barn

Sverige
Danmark
Pakistan

Land med høye klientrater

Somalia
Iran
Irak
Etiopia/Eritrea
Thailand
Vietnam
Marokko
Jugoslavia
Brasil
Spania
Sri Lanka
Chile
Tyrkia



Kilde: Prosjektet Innvandrerbarn i barnevernet

Oseania er slått sammen med USA. Videre skiller figuren mellom omsorg og hjelpetiltak. Omsorgstiltak er de mest drastiske og vil oftest innebære plassering i fosterhjem eller på barnevernsinstitusjon, mens hjelpetiltakene mer er av økonomisk og sosial karakter. Mer om dette siden.

Barn med norsk bakgrunn har noe overraskende de laveste klientratene, bare 17 per 1000 barn og unge under 20 år mottok ett eller flere

barnevernstiltak. Overraskende fordi en ikke skulle forvente noen vesentlig forskjell mellom norske barn og barn fra de andre nordiske land på dette punkt. Barn med tilknytning til Sverige og Danmark har noe høyere klientrater enn det vi finner blant "norske barn" og litt flere barn under omsorg.

Afrikanske og asiatiske barn har høye klientrater

Barn med afrikansk bakgrunn har den høyeste klientraten både for

barnevernstiltak generelt, og barn under omsorg spesielt. Den høye klientraten blant afrikanske barn i Norge, 63 per 1 000 barn 0-19 år, kan antas å ha sammenheng med at nær hvert femte barn med afrikansk bakgrunn (19 prosent) er kommet som flyktninger fra krigsherjede land som Somalia og Etiopia/Eritrea. Blant de barna som er kommet som flyktninger fra disse landene, finner vi en klientrate som er over dobbelt så høy, som den for "barn av etnisk blandede familier", dvs. med norsk mor og afrikansk far, eller omvendt, henholdsvis 130 og 58 per 1 000 barn. De relativt høye klientratene også blant afrikanske barn uten flyktningbakgrunn, indikerer at afrikanske barn i Norge oftere har vanskeligere oppvekstvilkår enn norske barn, og at barnevernstjenesten oftere ser det som nødvendig å sette inn hjelpetiltak i disse familiene. Det er imidlertid viktig å understreke at det store flertall av afrikanske barn i Norge (93 prosent), ikke mottok tiltak fra barnevernet. Det bør også bemerkes at svært få barn blir adoptert fra Afrika sammenlignet med Sør-Amerika og Asia. Adopterte barn har, som vi husker, få barneverns klienter.

Vel 45 000 barn i Norge har bakgrunn som knytter dem til et asiatisk land (inkl. Tyrkia). Dette er fire ganger så mange barn som i gruppen "barn med afrikansk landbakgrunn", og Asia er den verdensdelen som, etter Europa (inkludert Norden), har flest barn som vokser opp i Norge. Hvert sjettede barn med asiatisk landbakgrunn hadde flyktningbakgrunn (18 prosent), og de fleste av disse kommer fra Vietnam, Iran, Irak og Sri Lanka. Blant de asiatiske barna som er kommet som flyktninger, finner vi ikke uventet den høyeste klientraten, 66 per 1 000. Til sammenligning var klientraten blant asiatiske "barn av etnisk blan-

dede familier", 48 per 1 000 barn. Av "barn med to utenlandsfødte foreldre" var klientraten langt lavere; 27 per 1 000 barn.

Blant de vel 10 000 barna med tilknytning til land i Mellom- og Sør-Amerika hadde hvert sjuende barn flyktningbakgrunn (14 prosent). De fleste av disse kommer fra Chile. Nær tre av ti barn (29 prosent) er adopterte og de fleste av disse er fra Colombia. Ser vi alle fra denne regionen under ett, hadde 31 per 1 000 barn tiltak fra barnevernet. De med flyktningbakgrunn har den høyeste klientraten med 58 per 1 000 barn, mot bare 18 per 1 000 blant de adopterte barna. Også for barn med tilknytning til Mellom- og Sør-Amerika er klientraten høyere i gruppen "barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder" enn i gruppen "barn med to utenlandsfødte foreldre", henholdsvis 36 og 24 per 1 000 barn. At barn fra Mellom- og Sør-Amerika kommer ut med litt lavere klientrate enn barn fra Asia, kan for en del tilskrives at det i den første kategorien er en langt høyere andel adopterte barn, en gruppe som generelt har få barnevernsklienter. Barn fra USA og Oseania har tilnærmet samme klientrate som norske barn, og også antall barn under omsorg ligger på tilnærmet samme nivå som for norske barn.

Barn fra Somalia, Iran og Irak har de høyeste klientratene

Blant land med høye klientrater (se figur 4) finner vi Somalia, Iran, Irak, Etiopia/Eritrea, Vietnam, Jugoslavia, Sri Lanka og Chile. Dette er alle land som enten er eller har vært i krig eller krigslignende situasjoner og hvor en svært høy andel av barnevernsklientene har flyktningbakgrunn. De øvrige land på listen er Thailand, Marokko, Brasil, Spania og Tyrkia, hvor barna trolig vokser opp i Norge fordi en

av foreldrene er kommet som arbeidstaker, og/eller fordi mor eller far har giftet seg med en norsk statsborger.

Av figur 4 ser vi at barn fra Somalia klart skiller seg ut med den høyeste klientraten, både når det gjelder barn med barnevernstiltak generelt, og barn under omsorg. Klientraten som er fem ganger høyere enn det vi finner for "norske barn", kan i dette tilfellet tilskrives at hele 86 prosent av somaliske barn med barnevernstiltak har flyktningbakgrunn og mange er kommet som enslige mindreårige flyktninger. Høy klientrate og høy andel flyktninger gjelder også for barna fra Iran, Irak og Etiopia/Eritrea. Men også for disse gruppene med relativt høye klientrater, er det viktig å huske at de aller fleste, mer enn ni av ti barn, klarer seg uten barnevernstiltak, og at av de som mottar tiltak, får de aller fleste hjelpetiltak.

Gruppen av barn og unge med pakistansk landbakgrunn er stor og teller vel 10 000 personer under 20 år. De fleste, vel sju av ti, er det vi kan kalle annengenerasjonsinnvandrere med to utenlandsfødte foreldre. Barn med pakistansk bakgrunn har litt høyere klientrate enn det vi finner blant "norske barn", 28 mot 17 per 1 000 barn under 20 år, noe som skyldes flere barn med hjelpetiltak. Andelen barn under omsorg er derimot lavere enn blant "norske barn".

Tre av fire mottok bare hjelpetiltak

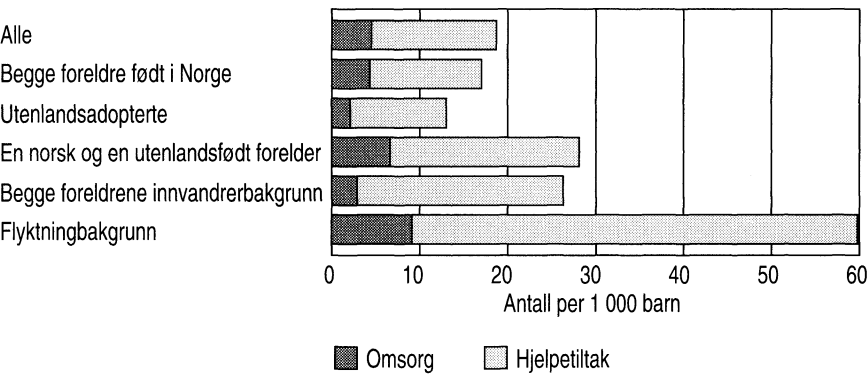
Undersøkelsen viser at tre av fire barnevernsbarn (76 prosent) mottok bare hjelpetiltak, og at ett av fire barn med tiltak (24 prosent) var under omsorg. Fordelingen av hjelpetiltak versus omsorgstiltak varierer imidlertid mye fra gruppe til gruppe. I gruppen innvandrerbarn

uten flyktningbakgrunn var for eksempel bare ett av ti barn med tiltak (11 prosent) under omsorg, og tilsvarende var bare ett av seks barn, henholdsvis 16 og 15 prosent, i gruppene utenlandsadopterte barn og barn med flyktningbakgrunn omsorgsklienter. "Norske barn" og barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder hadde derimot en helt annen fordeling, her var henholdsvis 26 og 23 prosent av barn med tiltak under omsorg av barnevernet.

Hvem er under omsorg?

Ved utgangen av 1995 var nær 5 100 barn og unge, eller 4,5 per 1 000 barn, under omsorg av barnevernet. Det vil si at barnevernet hadde overtatt omsorgen for i underkant av en halv prosent av alle barn i Norge. Den høyeste omsorgsraten fant vi, ikke overraskende, blant barn med flyktningbakgrunn (se figur 5), hvor 9,1 barn per 1 000 var under omsorg. Omsorgsraten for denne gruppen var dobbelt så høy som den vi finner for gruppen "norske barn". Andelen barn under omsorg er likevel overraskende lav ettersom hele 99 prosent av barn med flyktningbakgrunn, en gruppe som inkluderer enslige mindreårige flyktninger, ikke var under omsorg av barnevernet. Gruppene innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn og utenlandsadopterte barn hadde de laveste omsorgsratene, henholdsvis 2,9 og 2,1 per 1 000 barn. Dette er betydelig lavere enn det vi fant blant "norske barn", hvor 4,3 per 1 000 var under omsorg. Gruppen barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder hadde den nest høyeste omsorgsraten. I denne gruppen var 6,6 per 1 000 barn omsorgsklienter, en omsorgsrate som er 1,5 ganger høyere enn for "norske barn".

Figur 5: Andel barn med barnevernstiltak per 1 000 barn 0-19 år, etter barnas bakgrunn og type tiltak. Per 31.12.1995



Kilde: Prosjektet Innvandrerbarn i barnevernet

Få innvandrerbarn av annen-generasjon under omsorg

Også ved omsorgsovertakelser fant vi en generell overvekt av gutter. Bare i gruppen innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn var det overraskende en høyere omsorgsrate blant jenter enn gutter. Dette særegne mønsteret viser seg imidlertid bare å gjelde for førstegenerasjonsinnvandrerbarna. For annen-generasjonsinnvandrerbarn var omsorgsraten høyest blant gutter. Førstegenerasjonsinnvandrerbarn hadde dessuten en betydelig høyere omsorgsrate enn "annengenerasjonsinnvandrerbarn", henholdsvis 3,9 mot 2,4 per 1 000 barn under 20 år. Dette er overraskende fordi innvandrerjenter av førstegenerasjon ligger lavt når det gjelder barnevernstiltak generelt.

Når vi fordeler omsorgsrate på bosted, er det to trekk som er framtre-dende. Det første er at Oslo, som hadde flest barn under omsorg, hadde høye omsorgsrate for "nor-ske barn" og svært lave for innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn. Det andre er at i "resten av landet" var omsorgsratene like høye for

innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn som for "norske barn".

Hvilke barnevernstiltak er de vanligste?

I barnevernsstatistikken registreres alle tiltak som barnevernstjenesten setter i verk for det enkelte barn etter lov om barnevernstjenester. Tabell 2 inneholder de sju hyppigst brukte tiltakene, i tillegg til andel barn med hjelpetiltak og omsorgs-tiltak i de fem analysegruppene. Be-tegnelsen "andre tiltak" blir brukt

om uspesifiserte barnevernstiltak av forebyggende karakter.

Besøkshjem - det hyppigst brukte tiltaket
Ser vi alle barnevernsbarn under ett, er besøkshjem det tiltaket som hyppigst blir brukt. Hvert fjerde barn med barnevernstiltak stod registrert med besøkshjem. Besøks-hjem må kunne sies å være et typisk forebyggende tiltak som dekker to funksjoner: Man avlaster foreldre-ne, og i tillegg gis barna en mulig-het til nye opplevelser sammen med andre voksne personer. Særlig over-for en "sårbar" familietype som ens-lige forsørgere, hvor mor ofte blir isolert, vil besøkshjem fungere som et gunstig avlastningstiltak. Besøks-hjem er det tiltaket som hyppigst blir brukt overfor "norske barn", og barn med en norsk og en utenlands-født forelder. Nettopp disse gruppe-ne skiller seg ut ved at mer enn halvparten av barna bor sammen med bare den ene av foreldrene. Sammenligner vi imidlertid ratene i tabell 2, er besøkshjem langt oftere brukt som tiltak overfor barn med flyktningbakgrunn og barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder enn blant "norske barn", og sjeldne-re blant innvandrerbarn uten flykt-

Tabell 2: Andel barn med barnevernstiltak per 1 000 barn 0-19 år, etter bakgrunn og tiltak. Per 31.12.1995 (NB. Ett barn kan ha flere tiltak)

	Begge foreldrene født i Norge	Adoptert fra utlandet	En norsk og en utenlandsfødt forelder	Innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn	Barn med flyktningbakgrunn	Alle
Hjelpetiltak	12,7	10,9	21,5	23,4	50,7	14,2
Omsorgstiltak	4,3	2,1	6,6	2,9	9,1	4,5
Enkelttiltak						
Besøkshjem	4,4	1,8	8,4	3,6	8,4	4,6
Fosterhjem	4,2	2,3	6,3	2,6	9,9	4,4
Støttekontakt	3,3	3,9	4,9	5,0	17,7	3,7
Barnehage	3,3	0	6,4	8,1	6,2	3,7
Økonomisk hjelp	2,9	2,1	4,9	3,9	13,7	3,3
Barnevernsinst.	0,6	2,7	0,9	0,7	2,5	0,7
Andre tiltak	3,0	2,1	5,0	5,6	12,6	3,4

ningbakgrunn og utenlandsadopterte barn.

Fosterhjem ved omsorgsovertakelser

Fosterhjem er det tiltaket som er nest hyppigst i bruk. Ved utgangen av 1995 var 23 prosent av alle barn med barnevernstiltak plassert i fosterhjem. Når barnevernet først overtar omsorgen for et barn, blir det i fem av seks tilfeller (83 prosent) plassert i fosterhjem. Barn med flyktningbakgrunn og barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder er langt oftere plassert i fosterhjem enn "norske barn", men også blant "norske barn" brukes fosterhjem relativt ofte. Gruppen barn med flyktningbakgrunn skiller seg dessuten ut ved at hele fire av ti fosterhjem er familieplasseringer. Dette kan f.eks. være "enslige mindreårige flyktninger" som er blitt plassert hos en onkel eller tante.

Hvert femte barn i barnevernsstatistikken mottok støttekontakt. Dette tiltaket brukes i særlig grad overfor barn med flyktningbakgrunn. Også overfor innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn og barn med en utenlandsfødt forelder brukes støttekontakt oftere enn blant "norske barn".

Barnehageplass blir hyppig brukt som barnevernstiltak. Dette er et tiltak av typisk forebyggende karakter. For innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn er barnehageplass det tiltaket som oftest settes i verk. En barnehageplass vil kunne sikre barna språktrening med tanke på å mestre skolestarten bedre samt mulighet for lek og integrasjon. Den vil også kunne gi barnevernet gode kontrollmuligheter. Barnevernstjenesten vil kunne få rapport om barnets utvikling, og indirekte sikres det en daglig kontakt med familien gjennom plass i barnehagen. Også

gruppene barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder, og barn med flyktningbakgrunn, mottar oftere barnehageplass gjennom barnevernet enn gruppen "norske barn".

Hjelpetiltakene dominerer

Det som kjennetegner gruppen innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn er at *alle* de fem hyppigst brukte tiltakene, er tiltak av forebyggende karakter. Bruk av fosterhjem eller barnevernsinstitusjon kommer langt ned på listen. Tiltak som barnehage, støttekontakt og økonomisk hjelp er alle tiltak som kan bidra til integrering av innvandrere i det norske samfunn. Bruk av forebyggende tiltak overfor "sårbare" grupper av barn og unge er dessuten i tråd med intensjonene i barnevernsloven.

Det faktum at barnevernstjenesten i større grad velger forebyggende tiltak overfor innvandrerbarn enn for "norske barn", kan skyldes at barnevernstjenesten ikke i samme grad finner det nødvendig å gripe inn og overta omsorgen for disse barna, eller at barnevernsarbeidere "er redde for å gå inn i" innvandrerfamilier på samme måte som de gjør i norske familier. En undersøkelse med utgangspunkt i SSBs barnevernsstatistikk for årene 1990 og 1991 (Hagen og Qureshi 1994 og 1996) bekreftet den samme klare vektleggingen på forebyggende tiltak overfor innvandrerbarn og relativt få omsorgsovertakelser. Disse funnene står imidlertid i motstrid til en engelsk undersøkelse (Barn 1993) som viste at det er en lavere terskel for at innvandrerbarn blir meldt til barnevernet, og at innvandrerbarn raskere kommer under omsorg.

Vi vet at få utenlandsadopterte barn hadde tiltak fra barnevernet. Det

ser imidlertid ut til at når barnevernstjenesten først kommer inn med hjelp i disse familiene, så blir det aktuelt med "tyngre" barnevernstiltak, som barnevernsinstitusjon og fosterhjem. Hvert femte barn med barnevernstiltak i denne gruppen (21 prosent) hadde plass i en barnevernsinstitusjon og hver sjettede var plassert i fosterhjem. Barnevernsinstitusjon og fosterhjem ligger her som nummer to og tre på listen over de hyppigst brukte tiltakene for utenlandsadopterte barn. Dette er tiltak som viser tilbake på en langt mer konfliktfylt hjemmesituasjon, hvor løsningen blir å plassere barnet utenfor hjemmet.

Hvilke bakgrunnsvariabler har størst forklaringskraft?

Så langt er materialet analysert ved hjelp av bivariate tabellanalyser. Vi har fått et bilde av de ulike bakgrunnsvariablene og sett hvilke verdier som øker eller minsker "risikoen" for å være registrert med barnevernstiltak. Det er også gjort en multivariat analyse av datamaterialet som gir mulighet for å se hvordan flere bakgrunnsfaktorer *samtidig* påvirker "risikoen" for å motta barnevernstiltak og måle *effekten* av de forklaringsvariablene som inngår i modellen (se ramme om regresjonsanalyse).

Familietype er den av bakgrunnsvariabelene som framstår med størst forklaringskraft når det gjelder "risikoen" for å motta barnevernstiltak (se tabell 3). Dernest følger landbakgrunn, barnas bakgrunnskategori, kjønn, alder og bosted i nevnte rekkefølge. Ingen av bakgrunnsvariablene i den multivariate modellen er uten forklaringskraft. Den logistiske regresjonsanalysen bekrefter stort sett funnene fra de bivariate tabellanalysene. Barn av aleneforeldre har langt høyere odds for å motta barnevernstiltak, enn

Om regresjonsanalyse

I en logistisk regresjonsanalyse ser vi hvordan flere bakgrunnsfaktorer samtidig påvirker "risikoen" for å motta barnevernstiltak. Hva betyr f.eks. kjønn gitt at alle andre forhold i modellen er like? Analysen gir oss også muligheten for å måle effekten av de forklaringsvariabelene som inngår i modellen. Vi får f.eks. vite hvilke av forklaringsvariabelene i modellen som betyr mest og minst for "risikoen" for å stå registrert med barnevernstiltak ved utgangen av 1995. Den logistiske regresjonsanalysen omfatter hele befolkningen 0-17 år og responsvariabelen som er to-delt, skiller mellom å være registrert som barneverns klient versus å ikke være barneverns klient ved utgangen av 1995. Bakgrunnsvariabelene som inngår i modellen, er kjønn, alder, familietype, bosted, barnas bakgrunnskategori og landbakgrunn.

Tabell 3: Parameterestimater fra multipl logistisk regresjon som viser effekten av forskjellige bakgrunnsfaktorer på oddsen blant barn 0-17 år for å være barneverns klient ved utgangen av 1995



Bakgrunnsvariabler	Koeffisient	Oddsforhold	Kjikkvadrat
Familietype			27 220,7
Enslig	4,36 ***	78,39	
Enforelderfamilier	2,01 ***	7,47	
Gift/samboende foreldre	0	1	
Verdensregioner			324,5
Norden	-0,13	0,88	
Europa (-Tyrkia)	-0,22	0,80	
Afrika	0,41 **	1,51	
Asia (+Tyrkia)	0,48 **	1,61	
Mellom- og Sør-Amerika	-0,07	0,93	
Nord-Amerika, Canada og Oseania	-0,52 **	0,60	
Norge	0	1	
Barnas bakgrunn			229,9
Utenlandsadoptert	-0,47 *	0,63	
En norsk og en utenlandsfødt forelder	0,26	1,30	
Innvandrere uten flyktningbakgrunn	0,13	1,14	
Innvandrerbarn med flyktningbakgrunn	0,76 ***	2,13	
To norskfødte foreldre	0	1	
Kjønn			209,0
Gutter	0,21 ***	1,24	
Jenter	0	1	
Alder			74,9
13-17 år	0,11 ***	1,12	
7-12 år	0,15 ***	1,16	
0-6 år	0	1	
Bosted			66,9
Resten av landet	0,20 ***	1,23	
Andre storbyer	0,15 ***	1,16	
Oslo	0	1	

N = 1012905 personer. * p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001

barn som bor sammen med begge foreldrene (oddsforhold 7,47 : 1). Av de fem analysegruppene skiller barn med flyktningbakgrunn og utenlandsadopterte barn seg klart ut. Førstnevnte gruppe har vel dobbelt så høye odds for å motta barnevernstiltak som referansegruppen, som her er "norske barn", (oddsforhold 2,13:1). Utenlandsadopterte barn tilhører derimot den gruppen som har lavest sjanse for å bli barneverns klienter (oddsforhold 0,63 : 1) sammenlignet med "norske barn". Vi får ellers bekreftet at innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn ikke skiller seg vesentlig fra "norske barn" når det gjelder "risikoen" for å motta barnevernstiltak (oddsforhold 1,14 : 1) og at barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder riktignok har noe større "risiko" for å bli barneverns klienter enn "norske barn" (oddsforhold 1,30 : 1), men heller ikke denne forskjellen mellom gruppene er signifikant.

Den multivariate analysen viser noe overraskende at asiatiske barn har størst "risiko" for å bli barneverns klienter, og større enn afrikanske barn, når det blir korrigert for de andre forklaringsvariabelene i modellen. Tilsvarende har barn i "resten av landet" høyere odds for å bli barneverns klienter enn barn bostatt i "andre storbyer" og i Oslo. Bosted er imidlertid den forklaringsvariabelen i modellen som har minst forklaringskraft når det gjelder "risikoen" for å bli barneverns klient.

Det er to grupper som skiller seg klart ut; barn av enforelderfamilier og innvandrerbarn med flyktningbakgrunn. Felles for disse er at de ofte kommer dårlig ut når det gjelder økonomiske levekår. Gruppen innvandrerbarn med flyktningbakgrunn står i tillegg i en særstilling ved at de den første tiden etter

ankomst til Norge, vil være avhengig av sosialkontoret for å klare seg. Dermed kommer de også lettere i barnevernets søkelys enn andre, fordi sosialkontoret krever grundig innsyn i familiesituasjonen før hjelp blir gitt. Denne undersøkelsen mangler imidlertid opplysninger om familienes økonomi og levekår, og vi kan derfor verken bekrefte eller avkrefte en eventuell sammenheng mellom andel barnevernsklienter og lav familieinntekt. De relativt høye klientratene i gruppen barn med flyktningbakgrunn kan utvilsomt også skyldes andre forhold enn dårlig økonomi. Samtlige barn kommer fra land som er eller har vært i krig eller i en krigslignende situasjon. Mange kan ha hatt traumatiske opplevelser. I tillegg får de den merbelastning det er å skifte land, språk, bosted, miljø, og ikke minst tapet av nære venner. Iverksetting av hjelpetiltak, som støttekontakt, barnehageplass, fritidsaktiviteter mv., vil derfor lett kunne forsvares som fornuftige tiltak i en integreringsprosess overfor en "sårbar" gruppe i befolkningen.

Oppsummering

Undersøkelsen viser at innvandrerbarn uten flyktningbakgrunn oftere er gjenstand for barnevernstiltak enn "norske barn", men at langt færre kommer under omsorg. Det er særlig hjelpetiltak som barnehage, støttekontakt og besøkshjem som iverksettes for innvandrerbarn. Med andre ord billige forebyggende tiltak sammenlignet med dyre fosterhjems- og institusjonsplasser, som er langt mer vanlige tiltak overfor "norske barn".

Den høye klientraten hos barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder er et annet sentralt funn. Funnet må ses i sammenheng med at seks av ti barnevernsbarn i denne gruppen bodde i enforelderfamilier,

med andre ord en "sårbar" familietype som ofte kommer dårlig ut når det gjelder økonomiske levekår. At barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder i tillegg har en klart høyere omsorgsrate enn "norske barn", gjør det spesielt viktig å få kartlagt levekårene for denne gruppen, for på den måten å fange opp hvilke særegne problemer den måtte ha å stri med.

1. Barne- og familiedepartementet har bidratt til finansieringen av prosjektet.

2. Barn med en norsk og en utenlandsfødt forelder faller derfor utenfor SSBs definisjon av innvandrerbefolkning.

3. Analysen baserer seg på en kobling av personopplysninger fra to filer i SSBs befolkningsstatistikksystem, fødelandsfilen og innvandringsgrunnfilen. Til den "nye" filen er det deretter koblet opplysninger fra SSBs barnevernsstatistikk 1995.

4. I gruppen inngår "barn som er født i Norge av to norskfødte foreldre" og barn som bor i Norge, men er "født i utlandet av to norskfødte foreldre". Per 1.1.1996 var det 983 767 barn under 20 år med to norskfødte foreldre bosatt i Norge.

5. I denne gruppen inngår både "barn som er norskfødte med en utenlandsfødt forelder" og barn som bor i Norge men er "født i utlandet med en norskfødt forelder". Per 1.1.1996 var det 71 434 barn og unge 0-19 år med en norsk og en utenlandsfødt forelder i Norge.

6. Denne gruppen består av "førstegenerasjonsinnvandrere uten norsk bakgrunn" og "annengenerasjonsinnvandrere". Per 1.1. 1996 var det henholdsvis 12 200 og 26 627 barn og unge 0-19 år i de to gruppene. Felles for begge gruppene er at ingen personer har status som "flyktning, asylsøker eller person med opphold på humanitært grunnlag" i SSBs innvandringsgrunnfil.

7. Opplysningene er hentet fra SSBs innvandringsgrunnfil som bygger på Utlendingsdirektoratets (UDI) flyktningregister (FLYREG). Gruppen "barn med flyktningbakgrunn" omfatter barn av personer som er innvilget asyl/flyktningstatus, individuelt opphold på humanitært grunnlag eller midlertidig kollektiv beskyttelse,

enten disse har kommet som asylsøkere, overføringsflyktninger eller gjennom familiejenforening. Dette er personer som i andre sammenhenger inngår i innvandrerbefolkningen som "førstegenerasjonsinnvandrere uten norsk bakgrunn" eller "annengenerasjonsinnvandrere", ettersom de fleste har to utenlandsfødte foreldre. Per 1.1.1996 var det 18 301 barn og unge under 20 år i gruppen barn med flyktningbakgrunn.

8. Av de 21 142 barna som hadde tiltak fra barnevernet ved utgangen av 1995, mangler vi fullstendig fødselsnummer (11-siffer) på 182 personer, dvs. 0,9 prosent av barna. Da koblingen til fødelandsfilen krever fullstendig fødselsnummer, vil det totale antall barn med barnevernstiltak i denne analysen være 20 960 barn.

Litteratur

Barn, Ravinder (1993): "Black and white Child Care Careers: a different reality" i Marsh & Triseliotis: *Prevention and Reunification in Child Care*, BAAF, London.

Barne- og familiedepartementet (1995): *Hvordan bedre deltakelse, likestilling og integrering i det norske samfunn*, Regjeringens handlingsplan for barn og ungdom med innvandrerbakgrunn, Oslo.

Flaatten, Even (1983): *Barnevernsklienter og sosial bakgrunn*, Rapporter 83/14, Statistisk sentralbyrå.

Hagen, Gerd og Naushad Ali Qureshi (1994): *Barnevernets møte med etniske minoriteter*, NKSH-rapport 94-1, Oslo.

Hagen, Gerd og Naushad Ali Qureshi (1996): *Etnisitet i sosialt arbeid*, Oslo: Tano Aschehoug.

Statistisk sentralbyrå (1997): *Sosialstatistikk 1995*, NOS C 389.

St.meld. nr. 17 (1996-1997): *Om innvandring og det flerkulturelle Norge*, Kommunal- og arbeidsdepartementet.

Trygve Kalve er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for levekårsstatistikk.

Skilsmisser før og nå:

Som man måler får man svar

20

Om utviklingen fortsetter som i dag, kan nærmere halvparten av de nyinngåtte ekteskapene ende med skilsmisse. Så høye skilsmisseandeler er imidlertid ikke registrert i noe ekteskapskull til nå. I de ekteskapskullene som foreløpig har høyest skilsmisseandeler, har hvert fjerde giftermål endt med skilsmisse. Slike tall forteller oss at det er mange måter å måle fenomenet skilsmisse på. Det kan derfor være vel verdt å se på gamle og nye skilsmissetall på mer enn én måte.

*Turid Noack og
Svenn-Erik Mamelund*

Noen skilsmissetall er velkjente, andre mer overraskende i forhold til det bildet vi gjerne får fra media. I denne artikkelen skal vi bruke ulike mål for skilsmisseutviklingen. Sett samlet og tolket på rett vis, gir de forhåpentligvis et mer nyansert bilde av skilsmisenes omfang enn det vi ofte blir presentert for.

Skilsmisseutviklingen fra de senere år lar seg ikke tolke uten å ta hensyn til at det er blitt langt vanligere å være samboende. For 20 år siden var innslaget av samboere ganske beskjedent, bare 6 prosent av kvinner 20-44 år som levde i parforhold, var samboere. I dag er forholdet mellom de samboende og gifte blitt atskillig jevnere i den samme aldersgruppen, 33 prosent samboende og 67 prosent gifte.

Vi vil bare ta for oss de formelle skilsmisene, ekteskap oppløst etter gjeldende ekteskapslov og registrert i den løpende befolkningsstatistikken. Det finnes ikke tilsvarende opplysninger om "papirløse skilsmisser", det vil si samboere som går fra hverandre. For å få vite hvor utbredt slike samlivsbrudd er, er vi avhengig av mer sporadiske intervjuundersøkelser. Per dags dato foreligger det ikke nyere tall om oppløste samboerforhold.¹ I studier av samboerforhold på 1970- og 1980-tallet er det påvist oppløsningsandeler som i gjennomsnitt var godt og vel fire ganger så høye som for ekteskap. Forskjellen mellom samboerskap og ekteskap var imidlertid atskillig mindre dersom samboerskapene hadde vart noen år (Texmon 1995). Ifølge nyere finske tall oppløses samboerskapene gjennomgående to til tre ganger så hyppig som ekteskap. Disse tallene baserer seg på registerdata og sammenlikninger av samboende og gifte i samme aldersgruppe (Nikander 1997).

Ekteskap og skilsmisser i et hundreårsperspektiv

Ekteskapstallene har tidvis svingt kraftig gjennom de siste hundre år (figur 1). Noen topper, som de mange giftermålene i de første årene etter annen verdenskrig, lar seg lett forklare. Andre, som den markerte oppgangen i 1918, er ikke like intuitivt forståelige. 1918 var riktignok også et fredsår, men første verdenskrig berørte Norge i langt mindre grad. Ved nærmere ettersyn viser det seg at oppgangen dette året særlig skyldtes unormalt mange ekteskap inngått i desember måned, mens nedgangen i 1919 for det meste skriver seg fra første halvår (Det Statistiske Centralbureau 1926). Det gir grunn til å tro at mange fremskyndet et planlagt giftermål som følge av den nye ekteskapsloven, der aldersgrensen for kvinner ble hevet fra 16 til 18 år. Argumentene for å heve ekteskapsalderen gjenspeiler sentrale trekk ved datidens samfunn. Således het det i en uttalelse at "Ved 15aarsalder begynner dødeligheten blandt kvinner paa grund av lungetuberkulose at tilta meget sterkt. Netop i de første aar vil det da være av vigtighed at skaffe de unge kvinder beskyttelse mot forhold, som yderligere kan nedsætte deres sunnhetstilstand, og egteskap i disse aar vil kunne medføre en varig svækkelse av deres helbred". (NOU 1986:2, s.21).

Alle ekteskap inngått i ett og samme år omtales gjerne som en ekteskapskohort. Ekteskapskohorten fra 1947 er den største i dette århundre, men også rundt 1970 var det mange giftermål. På den tiden var de store etterkrigskullene kommet i gifteferdig alder. De giftet seg gjerne unge, og få av dem forble ugifte. Deretter falt ekteskapstallene raskt, slik at det årlige tallet kom ned i rundt 20 000.

Adgangen til å få et ekteskap oppløst dersom visse krav var oppfylt, er gammel. Ifølge Christian den femtes Norske Lov av 1687 og noe senere lover var følgende aksepterte skilsmissegrunner: "1) Hor, 2) Desertio malitiosa², 3) Bigami, 4) Før Ægteskabet tilstedeværende Impotens, 5) Ældre smitsom og vederstyggelig Syge, 6) Præsumtion om Død, 7) Fængsel paa Livstid" (Det statistiske Centralbureau 1905, s. 1). Vilkaårene for å få ekteskapet oppløst var således meget strenge, og forutsatte dessuten en domsavgjørelse. Etter hvert utviklet det seg imidlertid en bevillingspraksis basert på mer lempelige krav. Ved slik bevilling var det blant annet allerede i 1790 mulighet for å få ekteskapet oppløst dersom paret hadde levd atskilt i flere år og "- der ingen Udsigt var til Forsoning". Tidlig på 1800-tallet ble det årlig gitt 11-12 slike skilsmissebevillinger, men praksisen ble deretter strammet inn og først gjenopptatt mot slutten av århundret.

Selv om adgangen til en rettsgyldig oppløsning av ekteskapet således går langt tilbake i tid, var skilsmisser høyst uvanlig for hundre år siden. I hele landet ble det bare registrert 94 skilsmisser i 1897. Det tilsvarte ikke mer enn et par titalls skilsmisser pr. 100 000 gifte kvinner (Det statistiske Centralbureau 1905). Årlige tall for skilsmisser ved dom foreligger først fra 1886. Av totalt 41 skilsmisser det året, var de fleste (31) ved dom, mens resten var gitt ved bevilling.

Like etter århundreskiftet var man kommet opp i om lag 50 skilsmisser per 100 000 gifte kvinner. Den gang som i dag utløste skilsmissetallene bekymrede røster. Mange av de forklaringene som ofte nevnes i dag, var fremme alt tidlig i dette århundre. I en publikasjon fra Det statis-

tiske Centralbureau i 1905 het det blant annet: "Kvindebevægelsen, den voksende Følelse af Selvstændighed og Uvillighed til at leve under nedværdigende Forhold og Omgivelser, Kvinders lettere Adgang til gennem selvstændigt Arbejde at underholde sig selv, alt dette er Momenter, som hver for sig har spillet ind (Det statistiske Centralbureau 1905, s. 10).

Skilsmisse rundt århundreskiftet var et typisk byfenomen og særlig utbredt blant kunstnere, journalister og utøvere av en del frie yrker som leger og sakførere, hvilket ble tolket som et utslag av at det "- var i disse kretser at den moderne opfatning først holdt inntog" (Gjermoe 1935, s. 323). Sjømenn og hotelltjenere var andre yrker med for datiden høye skilsmissetall, og om de sistnevnte het det at disse "- har lett for å påvirkes av høiere lag" (Gjermoe 1923, s. 528).

Selv om skilsmissene gradvis ble et mer vanlig fenomen, var de tallmessig så få at det i seg selv må ha bidratt til å gjøre ekteskapsbruddet sterkt sosialt stigmatiserende for de berørte partene. Så sent som på første halvdel av 1960-tallet var det i årsgjennomsnitt bare 3 av 1 000 ekteskap som ble oppløst ved skilsmisse. Veksten som så fulgte, kan også tenkes å ha hatt en selvforsterkende effekt. Det vil si at etter hvert som det ble mer vanlig å skille seg, ble det også mer sosialt akseptert, noe som i sin tur kan ha gjort at flere gikk til dette skrittet. I takt med den kraftige økningen av skilsmisser tok staten et større ansvar for levekårene til skilte og separerte forsørgere. Riktignok var det først i 1981 at denne gruppen kom inn under folketrygden, men da hadde de allerede vært sikret rett til ytelser på visse vilkår gjen-

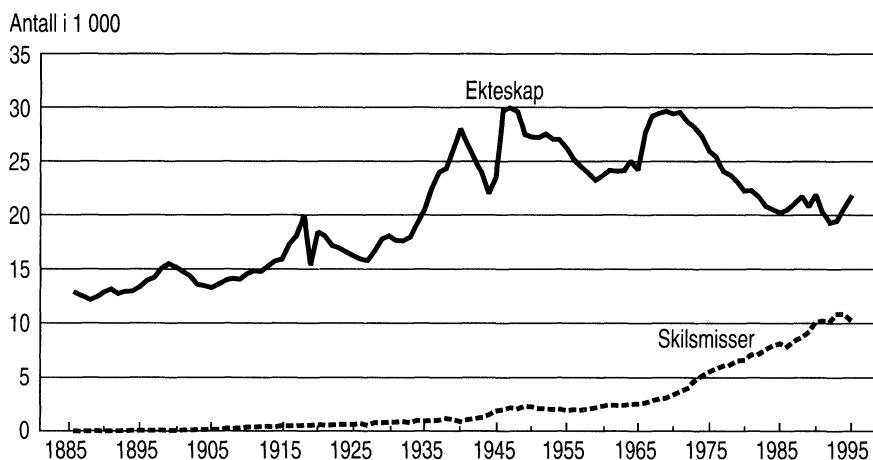
nom en midlertidig lov iverksatt ti år tidligere (Hatland 1984).

I den senere tid har skilsmissetallene vært ganske stabile, med i overkant av 10 000 skilsmisser per år. I enkelte andre land ser man topper i skilsmissetallene som lett lar seg forklare med en liberalisering av skilsmissegivningen (Haskey 1996). Slike effekter er som oftest ganske kortvarige, og ser ut til å bety lite for utviklingen på lengre sikt. I den norske utviklingen ser vi ingen slike markerte effekter, men så har da også lovgivningen endret seg lite. Vi fikk tidlig en meget liberal skilsmissegivning. I 1909 ble den bevillingspraksis som etter hvert hadde utviklet seg, nedfelt i vår første lov om oppløsning av ekteskap. Ekteskapsloven av 1918 var i store trekk en videreføring av denne loven (Lødrup 1994). Rettsreglene fra 1918 hadde gyldighet helt opp til våre dager. Det var først i 1991 (med virkning fra 1993) at vi fikk en ny ekteskapslov. Separasjonstiden som tidligere hadde vært to år i de tilfellene hvor ektefellene ikke var enige om å skilles, ble med den nye loven forkortet til ett år. Dette kan ha fremskyndet en del skilsmisser slik at tallene for 1993 og 1994 har blitt unormalt høye, hvilket i så fall skulle gi motsvarende fall de nærmeste årene deretter. Et slikt fall er registrert de to siste årene.

Eilert Sundts lov

Ikke sjelden sammenholdes skilsmissetallet i ett år med inngåtte ekteskap i det samme året. For de fleste formål gir et slikt tall et foretgnnet bilde av skilsmisseutviklingen. I 1995 var det eksempelvis 10 400 par som ble skilt. På om noen av disse skilsmissene var "rekruttert" fra de 21 700 parene som giftet seg i 1995. De som ble skilt i 1995, er selvsagt par som giftet seg i løpet av de siste 30 årene og vel så

Figur 1: Årlig antall ekteskap og skilsmisser. 1886-1995



Kilde: Befolkningsstatistikk

det. I begynnelsen av denne perioden, nærmere bestemt sist på 1960-tallet og tidlig på 1970-tallet, var det gjennomgående høye ekteskaps-tall (figur 1).

I første halvdel av forrige århundre var rendyrkede økonomiske forklaringer enerådende i forståelsen av hvorfor ekteskapstallene svingte fra et år til et annet (Christophersen 1962). Å stifte bo og holde gjestebud var et økonomisk løft som i trange tider kunne være uopnåelig for småårsfolk. Om teorien ikke stemte, slik at giftermålstallene gikk opp til tross for at det var uår i landet, kunne det forårsake moralske anfektelser. Rundt midten av forrige århundre var således "- den fælles og meget almindelige meningen, at hyppigheden af ubesindige giftermål i den ubemidlede stand er et voxende og faretruende onde" (Sundt 1967, s. 17). Her var det den samme Sundt, presten som kom til å virke som demograf, sosiolog og historiker, bidrog med ny innsikt. Han fremhevet at ytre omstendigheter, som for eksempel gode og dårlige tider, ikke alene

kunne forklare ekteskapstallene. Man måtte også ta i betraktning de indre omstendigheter, og huske på at menneskelivets strøm var som vannmasser som forflytter seg (Sundt 1967). Det vil si at store fødselskull i en periode vil gi høye ekteskapstall 25-30 år senere og vice versa.

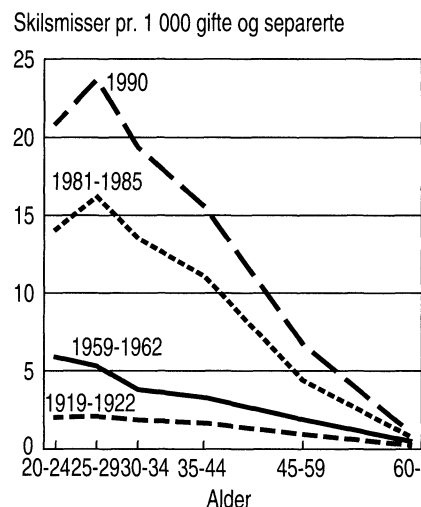
Sundts påpeking av fødselskullenes betydning, eller de Sundtske bølger som det gjerne heter, er selvsagt gyldig den dag i dag. Antall ekteskap vil imidlertid også påvirkes av selve giftermålmønsteret. Det vil si at de ikke bare må tolkes i lys av fødselskullenes størrelse, men også vil være avhengige av om de enkelte fødselskohortene velger å gifte seg sent eller tidlig i livet sammenliknet med foregående og påfølgende kohorter, og av hvor mange som gifter seg én eller flere ganger i løpet av livet. Tilsvarende parallell vil gjelde for skilsmissetallene. For å få et bedre grep om hvordan skilsmisseutviklingen har vært, skal vi derfor se på litt andre mål enn total-tall.

Skilsmisser sett i forhold til hvor mange som er gifte

De årlige skilsmissetallene vil være avhengig av størrelsen på "risikobefolkningen" - det vil si hvor mange ektepar det finnes. I etterkrigstiden har tall for totalt antall skilsmisser og antall skilsmisser pr. 1 000 gifte og separerte kvinner, den såkalte *generelle skilsmisserate*, stort sett vært sammenfallende (Mamelund, Brunborg og Noack 1997). Begge skilsmissemålene viser en svak vekst i etterkrigstiden, avløst av en markert økning fra sist på 1960-tallet. Og som nevnt, mer utflating enn fortsatt vekst i de siste årene. På 1990-tallet har det vært godt og vel 11 skilsmisser per 1 000 bestående ekteskap.

Ved sammenlikninger over tid eller på tvers av landegrenser bør en ha for øye alderssammensetningen av den gifte befolkningen. En relativt ung befolkning med mange gifte i den mest skilsmisseutsatte perioden

Figur 2: Skilsmissehyppighet blant gifte kvinner, etter alder. 1919-1922, 1959-1962, 1981-1985 og 1990



Kilde: Backer 1965 og Befolkningsstatistikk

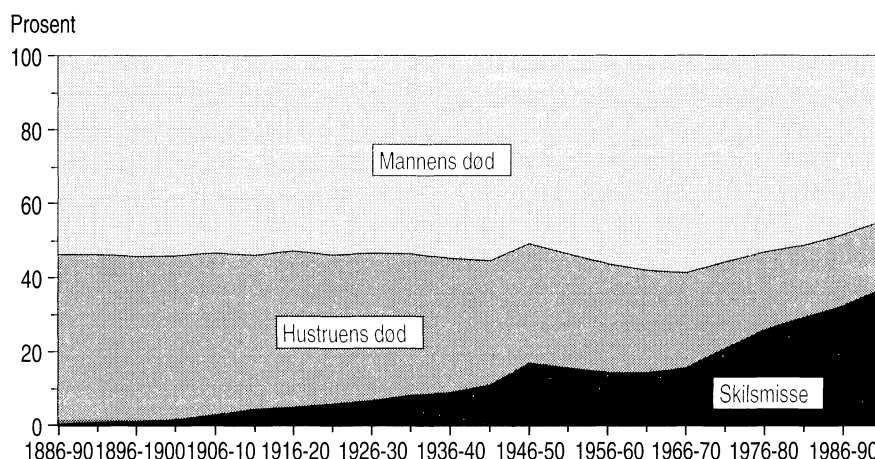
av ekteskapet, kan tenkes å øke antallet skilte per bestående ekteskap. Motsatt vil en eldre befolkning med mange langvarige ekteskap kunne tenkes å redusere den generelle skilsmisseraten.

Ofte beregner vi såkalte aldersspesifikke skilsmisserater, det vil si antallet som skiller seg i en aldersgruppe i forhold til antallet gifte i samme aldersgruppe. Den høyeste skilsmissehyppigheten finner vi i dag blant kvinner som er i slutten av 20-årene. For menn som gjennomgående er noen år eldre når de gifter seg, er skilsmissehyppigheten høyest for dem som er i begynnelsen av 30-årene.

Rundt 1920 var det årlig om lag 600 skilsmisser, eller 1,4 skilsmisser per 1 000 bestående ekteskap. Skilsmissehyppigheten var størst blant unge kvinner, men relativt sett var forskjellen mellom de ulike aldersgruppene mindre enn det den er i dag. På slutten av 1950-tallet er skilsmissehyppigheten fordoblet (2,8 per 1 000 bestående ekteskap). Det er særlig blant yngre at det er blitt vanligere med skilsmisse, og aller høyest hyppighet er det blant kvinner i begynnelsen av 20-årene (figur 2).

I første halvdel av 1980-årene var den generelle skilsmisseraten steget til 7,9. Fortsatt er hyppigheten størst i yngre år, men toppunktet er noe forskjøvet. Det vil si at det er kvinner som er sist i 20-årene, som relativt sett har flest skilsmisser. For dem som er eldre, faller ratene raskt. Den siste kurven i figur 2, viser situasjonen i 1990 da det ble registrert 10,9 skilsmisser per 1 000 gifte kvinner. Aldersmønsteret er lite endret, skilsmissene toppe seg fortsatt blant dem som er sist i 20-årene, og avtar deretter sterkt for hver aldersgruppe. Vi har valgt å

Figur 3: Ekteskapsopphør ved død og skilsmisse. 1886-1995



Kilde: Historisk statistikk og Befolkningsstatistikk

ikke ta med tall fra de aller siste årene. Det er gjort fordi den nevnte endringen i skilsmisselovgivning kan ha gitt en forbigående oppgang i tallene, og fordi utviklingen på 1990-tallet er forholdsvis stabil.

To av tre ekteskapsopphør skyldes død, ikke skilsmisse

For hundre år siden opphørte så godt som alle ekteskap først når en av ektefellene døde. Med datidens dødelighetsmønster var det nesten like vanlig å bli enkemann som enke (figur 3). Om en av ektefellene går bort i dag, er det i tre av fire tilfelle ektemannen som faller fra.

Når ekteskap opphører i dag, er det for mer enn hvert tredje tilfelle skilsmisse som er årsaken (Statistisk sentralbyrå 1997a). Det har vært hevdet at kortere levealder kunne gjøre det mindre aktuelt med skilsmisse i tidligere tider, underforstått at færre måtte tilpasse seg et samliv som varte til støvets år. Omsatt til Gustaf Frödings ord het det således "- en får dragas med gubben, och jenka og jenka han er gamal og sjuk

og til sist blir en enka" (Lødrup 1994). Allerede på slutten av forrige århundre kunne imidlertid 30-årige kvinner og menn, det vil si de som hadde klart seg gjennom de infeksjonsutsatte barne- og ungdomsårene, forvente å leve nærmere 40 år til (Statistisk sentralbyrå 1995). Aldersforskjellen mellom ektefellene var antakelig heller ikke større den gang enn nå. I det minste var forskjellen i gjennomsnittlig giftermålsalder for kvinner og menn snarere noe mindre enn dagens differanse. Det gjelder både for dem som giftet seg for første gang, og for dem som hadde vært gift før. Fröding skrev sine viser rundt århundreskiftet, men hans visdomsord hadde nok røtter i enda tidligere tiders dagligliv.

Et lite unntak er året 1918. Det året økte antall ekteskap oppløst ved død med nærmere en fjerdedel sammenliknet med foregående år. I 1918 herjet en ekstra kraftig influensaepidemi, spanskesyken. Den beryktede "spansken" rammet særlig unge mennesker (Mamelund

og Borgan 1996), og må ha ført til en kraftig oppgang i antallet unge enker og enkemenn.

Frem til sist på 1970-tallet var antall årlige inngåtte ekteskap større enn avgangsfaktorene, skilsmisse og død. Antall bestående ekteskap gikk derfor opp. Deretter har det vært negativ ekteskapsbalanse. Antall bestående ekteskap har blitt redusert med om lag 80 000 siden 1977, og bestanden av gifte er gjennomgående noe eldre enn tidligere.³

Annethvert ekteskap kan ende med skilsmisse, men hvor mange er blitt skilt?

At annethvert ekteskap kan ende med skilsmisse, er et tall som ofte refereres og gjerne huskes. Hvilke forutsetninger dette utsagnet bygger på, kommer ikke alltid like klart frem. Kanskje er det behov for en liten oppklaringsrunde?

Om vi legger dagens skilsmissemønster til grunn og lager en fremskriving, er tallet nesten riktig. 44 prosent vil om skilsmissemønsteret forblir uendret, ha minst én skilsmisse bak seg innen de er 60 år⁴ (Statistisk sentralbyrå 1997b). Disse anslagene er regnet ut fra de aldersspesifikke skilsmisseratene i 1996. Beregningene tar altså ikke hensyn til mulige endringer i skilsmissemønsteret i årene som kommer, men forutsetter at situasjonen i 1996 "fryses".

Utsagnet om at annethvert ekteskap ender med skilsmisse, er således basert på et hypotetisk ekteskapskull, ikke en observert realitet. Slike mål er likevel nyttige for å føle utviklingen på pulsen. Det gir oss ett mulig scenario, men ingen fasit på hvordan det faktisk vil komme til å gå. Tilsvarende beregninger foretatt i 1975 viste at nærmere hver fjerde kvinne kunne komme til å bli skilt

innen de nådde pensjonsalder, mens det ut fra skilsmissemønsteret i 1985 lå an til at godt og vel hver tredje ville bli skilt (Statistisk sentralbyrå 1996a).

Til dags dato er det ingen ekteskapskohort (alle gift i ett og samme år) hvor så mange som annet hvert par har blitt skilt. Ser vi på den faktiske skilsmisseatferden i ulike ekteskapskohorter, har på det meste hvert fjerde ekteskap endt med skilsmisse. Mange av disse ekteskapskohortene har imidlertid atskillige år igjen før paret nærmer seg pensjonsalder. I det følgende skal vi se nærmere på hvor mange ekteskap som har endt med skilsmisse, og hvor raskt etter bryllupet skilsmissen har inntruffet.

Skilsmisser i ulike ekteskapskohorter

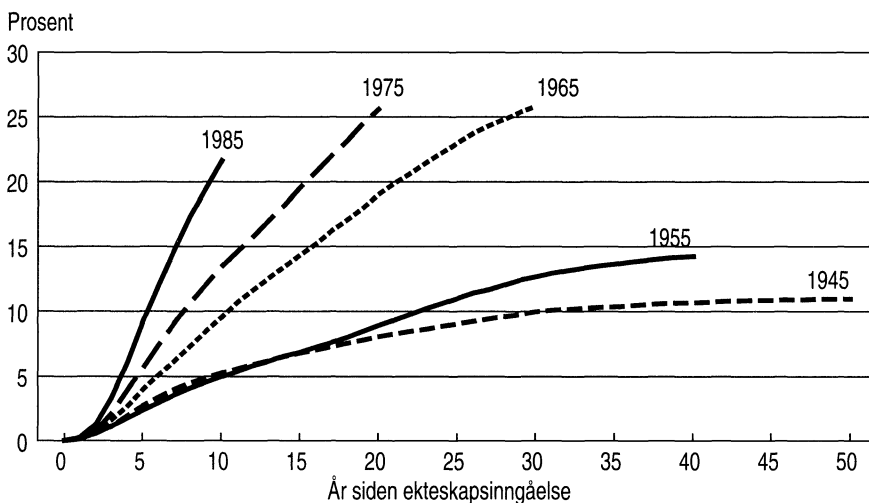
En nylig utkommet rapport viser hvordan det har gått med hver eneste ekteskapskohort fra perioden 1886-1995 (Mamelund, Brunborg og Noack 1997). Ekteskapene som ble inngått i forrige århundre

og frem til rundt 1960, er fulgt lenge nok til å vise hvor mange som før eller senere har endt med skilsmisse.⁵ For dem som giftet seg i nyere tid, og som følgelig fortsatt kan ha mange skilsmisser foran seg, har vi foreløpig bare sikre tall for andelen skilte ved kortere ekteskapsvarigheter.

Som ventet øker skilsmisseandelene for hver ekteskapskohort. Uansett ved hvilken varighet vi sammenlikner ekteskapskohortene, er det bare noen få unntak fra dette mønsteret. Ti år etter at ekteskapet ble inngått, var eksempelvis 6, 11 og 16 prosent for ekteskapskohortene fra henholdsvis 1960, 1970 og 1980, skilt. 1990-kohorten er bare fulgt i fem år. Da var 9 prosent skilt. Skilsmissemønsteret fra 1995 tilsier at ytterligere 13 prosent av denne kohorten vil bli skilt i de neste fem årene. Hvor mange som faktisk blir skilt, vil imidlertid først kunne avleses etter år 2000.

Bryllupsdager ved runde år har sine egne betegnelser. De som har vært

Figur 4: Skilte i ulike ekteskapskohorter, etter år siden ekteskapet ble inngått. Kumulative prosent



Kilde: Mamelund, Brunborg og Noack 1997

gift i 50 år kan feire gullbryllup, 40 år er rubin-, 30 år er perle- og 20 år er porselensbryllup. Valøren synker etter hvert, 10-års bryllupsdag er bare verdsatt til tinn. Først ved sølvbryllupet (25 år) blir markeringen av dagen så ritualisert at begivenheten vies plass i såkalte "skikk og bruk" bøker. Å jubilere på dette viset har ikke lange tradisjoner i Norge. I forrige århundre var det særlig personer fra den høyere borgerstand som innbød til fest ved denne typen åremålsdager (Hodne, Hodne og Grambo 1985).

Når våre dagers sølv- og gullbryllupspar hylles i festlig lag, faller det gjerne et ord eller to om hvor dyktige jubilentene har vært til å styre unna skilsmisse. La oss derfor se nærmere på hvor mange ekteskap som havarerer før de kan feire større og mindre bryllupsdager. For oversiktens skyld skal vi konsentrere oss om noen utvalgte ekteskapskohorter, nærmere bestemt 1945, 1955, 1965, 1975 og 1985. I 1995 var det henholdsvis 50, 40, 30, 20 og 10 år siden de giftet seg.

Tallene vi skal se på, er fremkommet ved å telle opp skilsmisser i de opprinnelige ekteskapskohortene år for år, for deretter å regne ut prosentandelen som er skilt etter ett-, to-, tre-, ... års varighet. I figur 4 er disse andelene lagt sammen (kumulert) slik at det er lett å avlese hvor mange prosent av de opprinnelige ekteskapskohortene som til enhver tid er blitt skilt. I beregningene er de opprinnelige ekteskapskohortene ikke korrigert for dødsfall og inn- og utflytting av landet (migrasjon) som har forekommet i perioden.

De som giftet seg i 1945

Skilsmisse har ikke vært det største hinderet for en eventuell gullbryllupsfest for dem som tilhører ekteskapskohorten fra 1945. 50 år

etter giftermålet var bare om lag ett av ti ekteskap oppløst ved skilsmisse. Det er langt flere ekteskap som er oppløst fordi den ene eller begge ektefellene er døde, men nøyaktig hvor mange det dreier seg om, vet vi ikke. Da disse ekteskapene ble inngått var den gjennomsnittlige giftermålsalderen godt og vel 30 år for menn og 27 år for kvinner. Et gjennomsnittlig gullbrudepar ville således være henholdsvis 80 og 77 år.⁶

Skilsmisseandelen etter 50 års ekteskapsvarighet avviker lite fra det som ble observert 25 år etter at 1945-kullet giftet seg. Innen sølvbryllupsåret, 1970, hadde 9 prosent av ekteskapene fra 1945 endt med skilsmisse. Denne ekteskapskohorten synes også relativt upåvirket av den kraftige økningen i skilsmissetallene som startet sist på 1960-tallet. Årlig andel skilte per 1 000 bestående ekteskap fortsatte å gå relativt jevnt ned. I deres 21. til 29. ekteskapsår (som for denne kohorten falt i tidsrommet 1966-1974) var det i årsgjennomsnitt to skilsmisser per 1 000 bestående ekteskap, og deretter har tallet ligget godt under én (Mamelund, Brunborg og Noack 1997). Det er rimelig å tenke seg at mange av de faktorene som særlig på 1970-tallet kom til å bidra til endrede familiemønstre, "traff" 1945-kohorten så sent i livet at mye forble ved det gamle.

..... 1955

De som giftet seg i 1955, har vi kunnet følge i 40 år. Da var 14 prosent blitt skilt. I løpet av de første ekteskapsårene skilte de seg ikke oftere enn dem som giftet seg ti år før (1945-kohorten). Kurvene for de to ekteskapskohortene er sammenfallende i de første 15 ekteskapsårene (figur 4). Deretter drar 1955-kohorten fra. Innen sølvbryllupet hadde 11 prosent endt med

skilsmisse. 1945-kohorten kom ikke opp i en så stor andel fraskilte før etter 50 år.

I likhet med ekteskapskohorten fra 1945, giftet 1955-kohorten seg i en periode hvor den tradisjonelle kjernefamilien stod sterkt, og ekteskaps hegemoni som varig samlivs-institusjon syntes lite truet. De aller fleste av brudene fra 1955 var i arbeid før de giftet seg, men etter giftermålet, eller etter at de fikk sitt første barn, valgte mange å bli hjemmeværende (Ellingsæter og Iversen 1984). Rundt den tiden bar deres var kommet opp i skolealder, blomstret den nye kvinnebevegelsen opp. To av mange krav og idealer var økt utdanning for kvinner og lettere adgang til å kombinere familie og yrke. De som tilhørte ekteskapskohorten fra 1955, var antakelig "unge nok" til å ta del i og dra nytte av de nye strømningene. De ser også ut til å ha vært unge nok til å ha bidratt til denne periodens kraftige vekst i skilsmisser. Rundt 1970 var det 20 år siden 1955-kohorten giftet seg, og det var rimelig å forvente at skilsmisseratene skulle gå ned. Ratene holdt seg imidlertid relativt stabile, og gikk først merkbart ned etter at de hadde vært gift i 30 år (Mamelund, Brunborg og Noack 1997).

..... 1965

Brudeparene fra 1965 møtte selv sagt de samme strømninger i tiden, og det skjedde allerede etter noen få års ekteskap. For denne kohorten ble skilsmisseratene liggende på et stabilt høyt nivå frem til sølvbryllupsåret. Nærmere hvert fjerde (23 prosent) par var da blitt skilt. Sammenliknet med 1955-kohorten er forskjellen slående. Allerede etter ti år var andelen skilte dobbelt så høy i 1965- som i 1955-kohorten.

Det gjenstår å se om de som giftet seg i 1965, vil fortsette å være like tilbøyelige til å skilles på sine eldre dager. Det kan tenkes at de fleste som fant at ekteskapet ikke fungerte, nå har skilt lag slik at de som fortsatt holder stand, er ganske resistente. De er dessuten blitt så gamle og har holdt sammen så lenge, at det i seg selv kan være en sperre mot skilsmisse. Men det kan også tenkes at vi her står overfor en generasjon som fortsetter å være "barn av sin tid" selv om de så smått nærmer seg pensjonsalder og har vært gift så lenge, at de ifølge foregående generasjoners familiemønstre skulle sikte mot rubin- og gullbryllup.

..... 1975

Ekteskapskohorten fra 1975 er observert til og med det 20. ekteskapsåret. Da var mer enn hvert fjerde par (26 prosent) skilt. Det var 7 prosentpoeng mer enn det tilsvarende tallet for 1965-kohorten, det vil si da de hadde vært gift i 20 år. Også for ekteskapskohorten fra 1975 stiger skilsmissekurven jevnt (figur 4), og ligger ved en hver varighet godt over kurven for dem som giftet seg et tiår tidligere.

De parene som giftet seg i 1975, hadde i stor utstrekning vært samboere før de giftet seg. Studier som er foretatt til nå, tyder ikke på at det å ha startet som samboere gir lavere skilsmisserisiko. Med få unntak ser det snarere ut til at det motsatte er tilfelle. Det vil si at de som har startet som samboere, har høyere skilsmisserisiko enn de som giftet seg uten å ha "prøvebodd" med hverandre (Kravdal 1997, Hoem og Hoem 1988). I utgangspunktet kunne en tenke seg at en samboerperiode ville bidra til å senke skilsmisseandelene av to grunner. For det første fordi de som ikke finner forholdet akseptabelt, går fra hverand-

re før det kommer til giftermål, og for det annet fordi de som velger å gifte seg, vet mer om hva de går til enn de som ikke har bodd sammen først. Når disse antakelsene om en mulig effekt på skilsmisserisikoen ikke bekreftes, er det nærliggende å tenke seg at andre spesielle kjenne-tegn ved de to gruppene "overskygger" en eventuell effekt av å ha bodd sammen på forhånd.

Når vi sammenlikner 1975- med 1965-kohorten (en ekteskapskohort hvor det var langt sjeldnere å "prøvebo"), er skilsmisseratene for de to kohortene ganske like de tre første årene. Fra og med fire års varighet øker imidlertid forskjellene mellom de to kohortene. Ti år etter giftermålet hadde totalt nærmere 10 prosent av ekteskapene fra 1965 og 13 prosent av ekteskapene fra 1975 endt med skilsmisse. Ut fra utviklingen i de to ekteskapskohortene er det vanskelig å si om det økende innslaget av samboere kan ha hatt noen effekt. Til nå er det imidlertid intet som tyder på at den klare trenden som fremkommer i figur 4, en jevn økning i skilsmisseandelene jo nyere ekteskapskohorter vi ser på, er snudd.

..... 1985

Kurven ytterst til venstre i figur 4 viser kumulerte skilsmisseandeler for ekteskapskohorten fra 1985. Selv et tinnbryllup faller bort for mange i denne kohorten. Etter ti års varighet har mer enn hvert femte ekteskap endt med skilsmisse. Det kan synes overraskende høyt, for mange trekk ved denne kohorten peker mot lavere skilsmisserisiko. Det er en kohort hvor det er blitt enda mer utbredt å inngå samboerskap, og samboerskapene har i sin tur ført til at kvinner og menn i denne kohorten var relativt gamle da de giftet seg. Gjennomsnittsalderen var 26,6 år for kvinner og 29,5

år for menn, og høyere giftermålsalder har gjennomgående vist seg å redusere skilsmisserisikoen. At en del som "normalt" skulle ha giftet seg på denne tiden, kan ha foretrukket å fortsette som samboere, og at denne gruppen sett under ett må forventes å være noe mer usikre på forholdet enn dem som gifter seg, er også et moment som kunne tenkes å redusere skilsmisserisikoen.

Som nevnt innledningsvis, er det ingen ekteskapskohort som til nå har kommet opp i så høye skilsmisseandeler som annethvert ekteskap. De som foreløpig har de høyeste registrerte skilsmisseandelene, er 1965- og 1975-kohorten hvor 26 prosent av de opprinnelige ekteskapskohortene har endt med skilsmisse. Forskjellen er bare at for 1975-kohorten har dette tatt 20 år, mens 1965-kohorten brukte 30 år på å komme opp i en like høy skilsmisseandel.

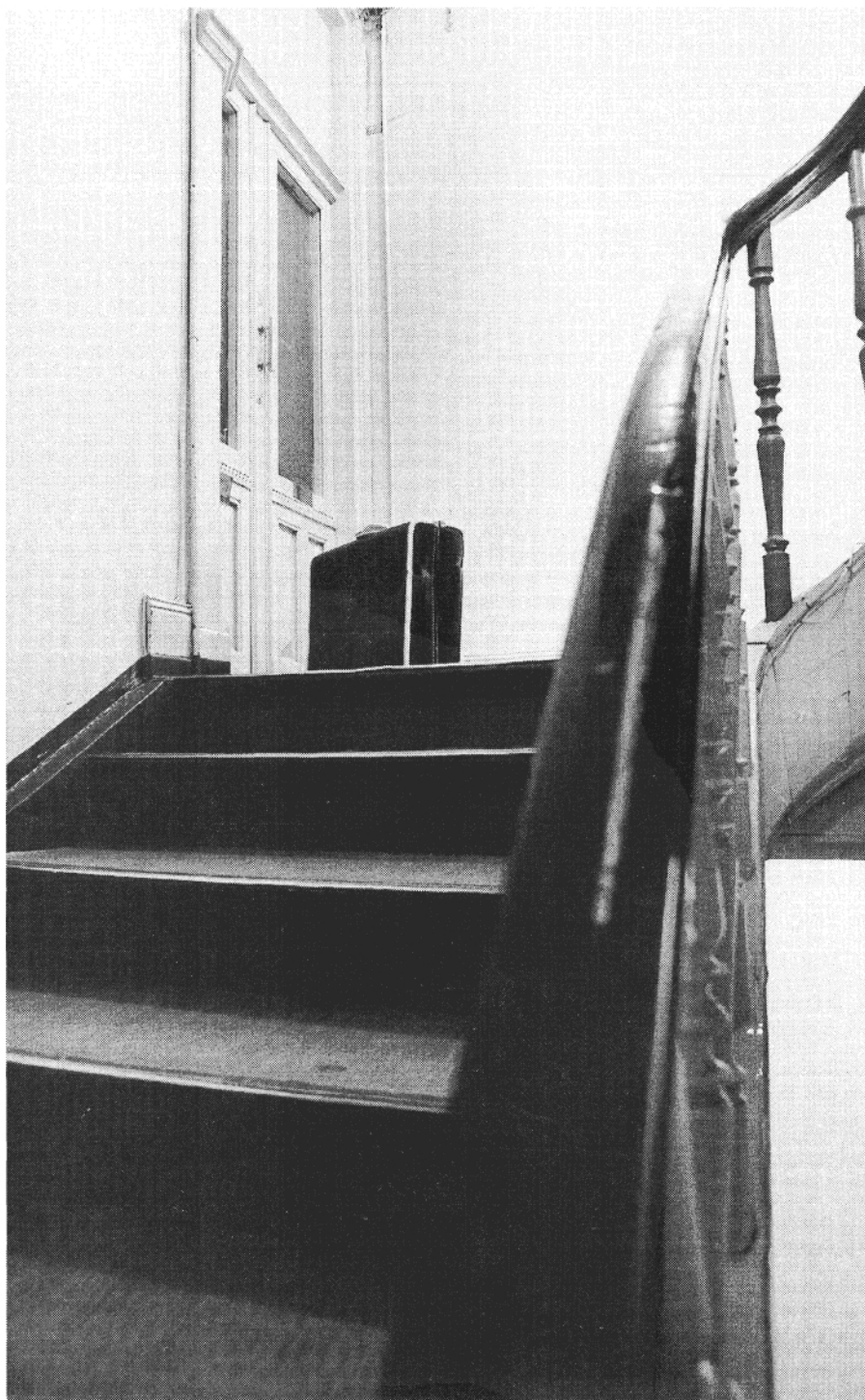
Hva er det beste målet på skilsmisseutviklingen?

Hva slags skilsmisseutvikling vi kan vente oss i årene som kommer, har vært lite berørt i denne artikkelen. De mange samboerforholdene gjør det mer enn vanskelig å resonnerer om fremtiden. Dels mangler vi gode opplysninger om hvor mange av samboerskapene som ender med at partene flytter fra hverandre, og dels kan det diskuteres om alle "samboerbrudd" bør sidestilles med en skilsmisse. I en del tilfeller er det åpenbart mer naturlig å sammenlikne med hvor mange av tidligere tiders kjæresteforhold og forlovelser som gikk over styr. Desto flere ekteskapslike samboerforhold det måtte bli, jo rimeligere er det imidlertid å tenke seg at skilsmissetallene bør justeres med tall for såkalte "papirløse" skilsmisser. Det er også verdt å drøfte om økning i skilsmisser og

veksten i samboerskap er to sider av samme sak, hvor begge deler bidrar til å svekke ekteskapet som institusjon.

I denne artikkelen er det, som presisert innledningsvis, bare de formelle skilsmisene som tas opp. Et viktig siktemål har vært å få frem hvordan skilsmisseutviklingen kan beskrives på flere måter. Alle tall er like korrekte, men de gir unektelig et noe forskjellig inntrykk av utviklingen. Vi har sett at skilsmissetallene for ekteskapskohorter er økende, men kohorttallene gir likevel et langt mindre dramatisk bilde enn om vi bruker dagens skilsmissemønstre til å beregne skilsmisseandelen i en hypotetisk ekteskapskohort.

De som analyserer skilsmisseutviklingen, ønsker selvsagt å bruke ulike typer mål for å få et mest mulig riktig bilde av hva som skjer. I mer populære fremstillinger er det imidlertid helst det hypotetiske målet, det som ut fra de nyeste tallene tilsier at nærmere annethvert ekteskap kan komme til å ende med skilsmisse, som trekkes frem. Når dette målet ofte mistolkes og forstås som at annethvert ekteskap allerede har endt med skilsmisse, blir allmenne forestillinger om våre dagers brutte familieliv litt vel dystre. Det kan være uheldig på mange vis. Vår familieatferd er neppe helt upåvirket av hvordan vi tror andre innretter seg. For å beskrive skilsmisseutviklingen på en riktigere og mer nyansert måte, er det derfor viktig at det i populære fremstillinger også gis plass til andre mål. De kohorttallene som vi her har gitt en smakebit av, gir i så måte mange muligheter for spennende og nyttige sammenlikninger, både på tvers av generasjoner og over livsløpet til hver enkelt kohort.



1. Biografiske ekteskaps- og samboerdata ble samlet inn i en større landsrepresentativ intervjuundersøkelse, Familie- og yrkesundersøkelsen 1988. Denne undersøkelsen viser imidlertid bare hvordan det er gått med samboerforholdene inngått før 1988.

På intervjutidspunktet var dessuten mange av disse samboerforholdene ferske, observasjonstiden er med andre ord kort. Tilsvarende data for samboerforhold inngått til og med 1997 er under innsamling, men resultatene vil ikke foreligge før 1998.

2. Hvilket vil si å unndra seg samlivet uten fyldestgjørende grunn. Denne bestemmelsen ble videreført i paragraf 45 i ekteskapsloven av 1918.

3. Gjennomsnittsalderen for gifte kvinner var henholdsvis 44,1 år, 45,0 år og 48,5 år i 1930, 1960 og 1990 (Keilman 1997).

4. Under forutsetning av at et kull gifte (medregnet separerte) personer gjennomlever de aldersavhengige skilsmisseratene observert i 1995, og at gjengifte og dødsfall ikke forekommer. Bare skilsmisser hvor vedkommende var bosatt i Norge er regnet med.

5. 1960-kohorten er observert i 35 år. Utviklingen i de nærmest foregående kohortene viste en ytterst beskjeden andel skilsmisser etter lengre varighet enn 35 år (Mamelund, Brunborg og Noack 1997).

6. Per 1.1.1996 var 25 prosent av 80-årige menn med ekteskaperfaring enkemenn, mens andelen enker blant 77-årige kvinner i samme situasjon var 58 prosent (Statistisk sentralbyrå 1996b).

Litteratur

Backer, Julie (1965): Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856-1960. Marriage, Births and Migration in Norway 1856-1960, SØS 13, Statistisk sentralbyrå.

Christophersen, H. O. (1962): *Eilert Sundt en dikter i kjensgjerninger*, Oslo: Gyldendal norsk forlag.

Det statistiske Centralbureau (1905): *Skilsmisser og Separationer*, Norges Officielle Statistik, Fjerde Række nr. 130, Kristiania.

Det Statistiske Centralbureau (1926): *Folkemengdens bevegelse 1911-1920*, NOS VIII.6.

Ellingsæter, Anne Lise og Gunvor Iversen (1984): *Endringer i kvinners arbeidsmarkedstilpasninger*. Samfunnsøkonomiske studier 55, Statistisk sentralbyrå.

Gjermoe, E. (1923): Skilsmisser 1919-1922, *Statistiske meddelelser* nr. 9 og 10, Det Statistiske Centralbureau.

Gjermoe, E. (1935): Skilsmisser 1929-32, *Statistiske meddelelser* nr. 4 og 5, Statistisk sentralbyrå.

Haskey, John (1996): The proportion of married couples who divorce: past patterns

and current prospects. *Population Trends*, **83**, 25-36.

Hatland, Aksel (1984): *Folketrygdens framtid*, Oslo: Universitetsforlaget.

Hodne, Bjarne, Ørnulf Hodne og Ronald Grambo (1985): *Der stod seg et bryllup*. Ekteskapet i Norge gjennom tidene. Østerås: J.W. Cappelens forlag a.s.

Hoem, Britta og Jan Hoem (1988): The Swedish family: aspects of contemporary developments, *Journal of Family Issues*, 9 (3), s. 397-424.

Keilman, Nico (1997): Personlig meddelelse.

Kravdal, Øystein (1997): Wanting a child but not a Firm Commitment to the Partner: Interpretations and Implications of a Common Behaviour among Norwegian Cohabitors. To appear in *European Journal of Population*.

Lødrup, Peter (1994): *Familieretten*, Oslo: Peter Lødrup.

Nikander, Timo (1997): Personlig meddelelse.

NOU (1986:2): *Innstilling til ny ekteskapslov del I*, Justis- og politidepartementet, Oslo: Universitetsforlaget.

Mamelund, Sverre-Erik og Jens-Kristian Borgan (1996): *Kohort- og periodedødelighet i Norge 1846-1994*, Rapporter 96/9, Statistisk sentralbyrå.

Mamelund, Sverre-Erik, Helge Brunborg og Turid Noack (1997): *Skilsmisser i Norge 1886-1995 for kalenderår og ekteskapskohorter*. Rapporter 97/19, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Historisk statistikk 1994*, NOS C 188.

Statistisk sentralbyrå (1996a): *Befolkningsstatistikk 1995. Hefte III: Oversikt*, NOS C 319.

Statistisk sentralbyrå (1996b): *Befolkningsstatistikk 1995. Hefte II: Folkemengde 1. januar*, NOS C 320.

Statistisk sentralbyrå (1997a): *Sivilstands- endringer 1995, Aktuelle befolkningstall 1997*, 1.

Statistisk sentralbyrå (1997): *Ukens statistikk 38/97*.

Sundt, Eilert (1967): *Om Giftermaal i Norge* Oslo: Universitetsforlaget.

Texmon, Inger (1995): Instability of marriage and consensual unions: Norwegian experiences from the 1970s and 1980s. Paper presented at Nordic Demographic Symposium, Helsinki, Finland 11-13 June 1995.

Turid Noack er forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning.

Sverre-Erik Mamelund er hovedfagsstudent i samfunnsgeografi ved Universitetet i Oslo og forskningsassistent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning.

Veksten i antall eldre:

Mange kommuner dårlig forberedt

Antallet av de eldste eldre i kommunene endres raskt, og dermed øker behovene for omsorgstjenester. Store kommunale forskjeller i tilbudene kan bli enda større. Kommunene som venter størst økning i antallet eldre, har i større grad søkt om midler fra Husbanken for å finansiere nye tilbud. Men rundt 1 av 7 av landets kommuner kan vente en betydelig økning i antall eldre over 80 år, uten at de har forberedt seg ved å søke midler til nye tilbud.

Ole Gulbrandsen

Er forskjellene i tjenestetilbudet for eldre urimelige store i dag i forhold til behovet i kommunene? Er det sannsynlig at disse forskjellene blir større i framtida som følge av endringer i antallet av de eldste? Disse problemstillingene vil bli belyst ved bruk av data fra Statistisk sentralbyrå, Husbanken og Norges byggforskningsinstitutt (Byggforsk).

Under behandlingen av Velferds-meldingen¹ i 1996 pekte Stortingets sosialkomité på variasjonene i tjenestetilbudet mellom kommunene. De omtalte da både institusjonsdekning, omsorgsboliger og hjemmetjenester. Komiteen understreket at *"forskjellene mellom kommunene ikke må bli så store at de blir i strid med grunnleggende prinsipp om likeverdig tilbud"* (side 62). Dette er senere fulgt opp i Regionalmeldingen² i mars 1997, hvor det ble poengtert at tjenestetilbudet skal bli mest mulig likeverdig. Tilbudet skal bedres der hvor det er dårlig, samtidig som det ikke skal bli dårligere der det i dag er godt. Dette kan komme til å bli viktig for mange småkommuner som har bygd ut en forholdsvis god omsorg, men som ved omlegging av inntektssystemet kan risikere nedskjæringer.

Når myndighetene så klart har signalisert at en vil etterstrebe likeverdighet i tilbudet, setter dette krav til kunnskapsgrunnlaget om behovene. De siste framskrivingene av eldrebefolkningen i kommunene fra Statistisk sentralbyrå er et viktig hjelpemiddel her.

Kommunenes størrelse har tidligere ofte vært tatt fram som forklaring på forskjeller i omfanget av omsorgstiltakene for eldre. Selv om kommunenes økonomi betyr mer enn størrelsen i seg selv, har en funnet signifikante sammenhenger også med kommunestørrelse, særlig

når det gjelder innsatsen i institusjonsomsorgen (Gulbrandsen 1995). Senere undersøkelser har også vist viktige kvalitative ulikheter mellom mindre og større kommuner (Næss og Wærness 1996), og vi vil derfor komme inn på forskjeller etter størrelse her.

Holder innsatsen følge med befolkningsutviklingen?

Innledningsvis vil vi kort kommentere utviklingen på nasjonalt nivå. Fra 1990/1991 kan det se ut som det var økning i innsatsen i eldreomsorgen på noen områder. Økningen viste seg i årsverkene i hjemmetjenestene. Disse steg fra vel 20 000 i 1991 til nesten 30 000 i 1993-1994, og gikk litt tilbake i 1995 til 29 000 årsverk. Dessuten var det økning i tallet på kommunale boenheter beregnet for eldre og funksjonshemmede fra omkring 25 000 i 1990 til drøyt 32 000 i 1995 (Olsen 1995, Statistisk sentralbyrå 1997). Økningen er imidlertid fordelt på både eldre og yngre brukere (under 67 år) av omsorgstiltakene, og gir derfor et noe fortegnert bilde i forhold til eldre og eldreomsorgen. Innsatsen i kommunene i forbindelse med ansvarsformen for psykisk utviklingshemmede var særlig stor etter 1990, og står kanskje for størstedelen av veksten i årsverkene (Daatland 1994, side 124).

Den samme feilen kan være til stede når det gjelder kommunale boliger for eldre. Statistikken over brukere som er minst 67 år, tyder på en nedgang i antallet eldre brukere av kommunale boliger fra 1991 til 1994 fra ca. 25 000 til ca. 24 000³. Men dette er usikkert fordi tallet på brukere av "omsorgsboliger" i vid betydning i Statistisk sentralbyrås statistikk fra 1994 til 1995 viser økning (Statistisk sentralbyrå 1996). Denne økningen kan skyldes at

begrepet "omsorgsboliger" har blitt oppfattet snevrere i 1994 enn i 1995 i kommunene når de oppgav antallet. På den andre siden er det rimelig å forvente en viss økning i boligtallet. Husbankens nye ordning med tilskudd og lån til omsorgsboliger ble innført i 1994, og begynte tidlig å gi resultater med igangsetting av nye boliger (Gulbrandsen 1995).

Bildet av utviklingen av årsverkene i hjemmetjenestene for eldre og kommunale eldreboliger er med andre ord ikke entydig, selv om det er sannsynlig at det har vært en viss økning. I perioden 1991-1995 har tallet på eldre minst 67 år bare hatt en svak økning med 5 000 personer eller 0,8 prosent, så innsatsen har her sannsynligvis holdt følge med befolkningsutviklingen. En skal imidlertid være oppmerksom på at de eldste, over 80 år, økte med hele 13 000, mens de i alderen 67-79 år sank med ca. 8 000 personer. Behovene er naturligvis størst blant de eldste.

På to andre viktige områder var det en klar nedgang i disse årene. For det første sank antallet mottakere av hjemmetjenester 67 år og eldre med hele 10 000 personer fra 1992 til 1995, og gikk ned til 111 400 personer. I 1996 viser foreløpige tall (Statistisk sentralbyrå 1997) oppgang, men ikke nok til å ta igjen nedgangen fra 1992. For det andre sank antallet plasser i institusjoner og andre boformer for eldre med heldøgns omsorg fra knapt 46 000 plasser i 1991 til 44 000 i 1995 (Statistisk sentralbyrå 1996). Antallet slike plasser i forhold til innbyggere minst 80 år, dekningsstallet, viste nedgang fra 282 personer pr. 1 000 minst 80 år til 249 i perioden.

Konklusjonen på denne summariske gjennomgangen er at 1990-tallet fram til 1995 har vist en mulig, men usikker økning i årsverkene i hjemmetjenestene for eldre. Utviklingen av boligtallet er også usikker og kan ha sunket til 1994, men økt det neste året. Det har vært en klar nedgang i eldre brukere av hjemmetjenester samtidig med en markert nedgang i antall institusjonsplasser.

Er forskjellene urimelig store i dag?

Den offentlige innsatsen kan i bred forstand måles som samlet antall årsverk i institusjonene og i hjemmetjenestene. Målt pr. 100 personer minst 80 år var det store variasjoner mellom kommunene i 1995. De 50 kommunene med lavest innsats hadde 26 årsverk pr. 100 personer minst 80 år i gjennomsnitt, mens de 50 kommunene med høyest innsats hadde over 79 årsverk i gjennomsnitt for gruppen. Medianen var 40 årsverk, dvs. halvparten av kommunene hadde under 40 årsverk pr. 100 eldre minst 80 år. Det er vanskelig å tro at den uformelle innsatsen, i form av hjelp fra familien eller andre, kan variere så meget at den kompenserer for de store forskjellene i offentlig satsing mellom kommunene. Hovedsaken er at større likeverdighet må innebære en økning av innsatsen i anslagsvis et 100-tall kommuner, når vi bedømmer etter hvor mange kommuner som ligger lavt i totalt antall årsverk i pleie- og omsorgstjenestene i forhold til antall eldre. Disse 100 kommunene hadde fra 12 og opp til 34 årsverk pr. 100 personer minst 80 år i kommunen. Dette er tall som sannsynligvis burde vært høyere ut fra de politiske målsettingene om et likeverdig tilbud. De 100 kommunene med høyest tall hadde fra 66 til 195 årsverk. Dette

bidrar selvfølgelig til stor ulikhet i dekningsgraden i kommunene.

Vi har nå sett på årsverk i institusjonene og hjemmetjenestene i forhold til det aktuelle befolkningsgrunnlaget, og det er én måte å vise forskjellene på. En annen er å se på årsverkene i hjemmetjenestene, dvs. hjemmehjelp og hjemmesykepleie samlet, fordi disse er så viktige for å realisere de sentrale målsettingene om at flest mulig skal kunne bo i egen bolig så lenge som mulig ("boliggjøring"). Disse årsverkene vil også sees i forhold til det aktuelle befolkningsgrunnlaget. Årsverkene økte kraftig både på 1980-tallet og første del av 1990-tallet. Men, som nevnt foran, er det uvisst hvor stor del av økningen som har gått til yngre funksjonshemmede. Antallet brukere minst 67 år har, som sagt, sunket vesentlig på 1990-tallet, og dette kan tyde på at en vesentlig del av økningen har gått til yngre. Men også det at brukerne av hjemmetjenester har blitt eldre og dermed fått behov for mer omsorg, har rimeligvis bidratt til økningen. Tross usikkerheten med hvor meget av årsverkene i hjemmetjenestene som går til eldre, viser vi variasjonen mellom kommunene her:

De 50 kommunene med lavest dekningsstall for årsverk i hjemmetjenester⁴ hadde i gjennomsnitt 7 årsverk pr. 100 personer minst 80 år i 1995. De 50 kommunene med høyest dekningsstall hadde 36 årsverk pr. 100 minst 80 år. Gjennomsnittet for alle kommunene lå på omkring 17 årsverk. Også disse forskjellene er langt større enn en ville forvente ut fra målet om rimelig likhet i tilbudet mellom kommunene, selv om vi tar høyde for at dekningsstallene blir lite presise for innsatsen som går til eldre på grunn av at ulike

mengder ressurser er avsatt til yngre funksjonshemmede.

Stor variasjon i brukerandelene

Andelen brukere av hjemmetjenester blant eldre minst 67 år er et mål som ikke har den feilkilden at den også har med innsats til yngre. De 50 kommunene med lavest andel brukere av hjemmetjenester i 1995, hadde i gjennomsnitt 12 av 100 personer minst 67 år som brukere. De 50 kommunene med høyest brukerandeler hadde som gjennomsnitt 31 brukere pr. 100 minst 67 år. Gjennomsnittet for alle kommunene lå på omkring 20 brukere (fire kommuner med uoppgitt brukertall holdt utenom).

Om dette er urimelige forskjeller, er vanskelig å slå fast kategorisk. Men målet om "boliggjøring" av eldreomsorgen synes noe fjernt i kommuner hvor bare omkring hver tiende person i pensjonsalderen har hjemmehjelp eller hjemmesykepleie. Andelen som uttrykker behov for dette i eldrebefolkningen, er langt større, avhengig av hva slags type hjelp det dreier seg om. For eksempel klarer ikke hver fjerde person minst 67 år å utføre vask eller rengjøring av boligen uten hjelp (Statistisk sentralbyrå 1995).

Hjemmetjenestene best utbygd i småkommunene

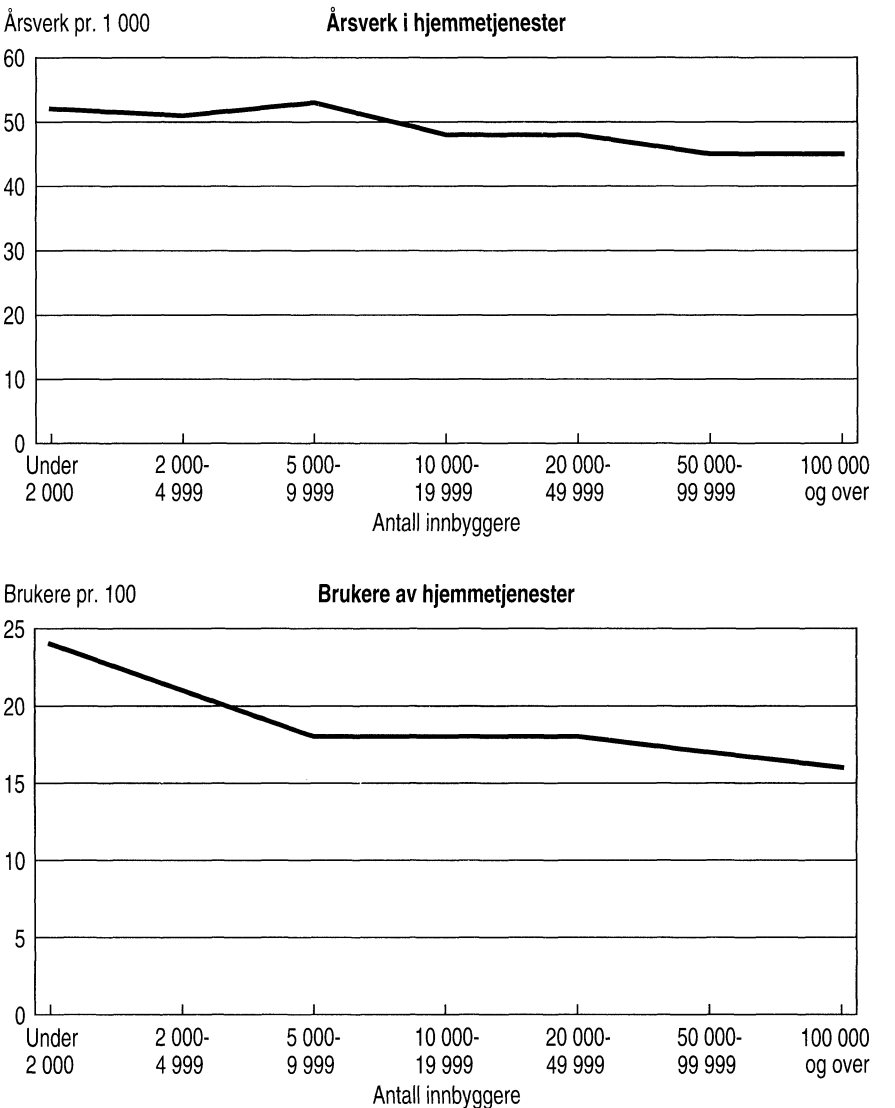
Hjemmetjenestene innebærer tilbud som hjemmehjelp, hjemmesykepleie og heldøgns hjemmesykepleie. Disse tilbudene fordeles ulikt mellom store og små kommuner. Dette er en del av bildet av forskjellene mellom kommunene, selv om det ikke gir et klart svar på om forskjellene er "urimelig store".

I 1993 var en kommet så langt at 30-40 prosent av de små kommunene, og 80-100 prosent av de større

kommunene hadde tilbud om heldøgns hjemmesykepleie. I 1995 var andelen ikke økt særlig blant de små kommunene, mens enda flere av de mellomstore og store kommunene hadde bygd ut dette. En beregning kan tyde på at omtrent 13 000 årsverk i hjemmetjenestene kan ha gått med til å dekke utvidel-

sen til heldøgntilbud (Næss og Wærness 1996, side 16). Næss og Wærness er inne på at de små kommunene har større muligheter til å holde en bedre sosial profil på omsorgen. Dette dels fordi en ikke så lett har gitt avkall på lokale tradisjoner med personorientert

Figur 1: Årsverk i hjemmetjenester pr. 1 000 personer minst 67 år i kommuner gruppert etter antall innbyggere, og brukere av hjemmetjenester pr. 100 personer minst 67 år i kommuner gruppert etter antall innbyggere. 1995



Kilde: Hjulet, Statistisk sentralbyrå

hjemmehjelp med vekt på bl.a. hjelp i huset o.l. i motsetning til mer profesjonalisert hjemmesykepleie. Dels har de oftere bedre institusjonsdekning, og kan dermed stå friere til å yte service over et bredere spektrum av hjemmetjenester for de som ikke er på institusjon. Når vi ser på dekningen av årsverk i hjemmehjelp og hjemmesykepleie samlet, og ikke bare tilbud om heldøgns hjemmesykepleie, kommer de små kommunene bedre ut (se figur 1). Kommunene med færre enn 10 000 innbyggere hadde i gjennomsnitt 50-53 årsverk i hjemmetjenestene pr. 1 000 personer minst 67 år, mens de større kommunene bare hadde 44-48 årsverk. Når det samtidig er slik at det "koster" ekstra mange årsverk å holde i gang en heldøgns hjemmesykepleie, kan det bety at flere tjenester kan ytes til flere personer i de mindre kommunene.

Det harmonerer med bildet av forskjellene mellom de små og store kommunene at *brukerne* av hjemmetjenester er flere i de mindre kommunene enn i de største, se figur 1.

Figur 1 viser at andelen brukere av hjemmetjenester blant eldre minst 67 år viser seg å være større jo mindre kommunene er. I de aller minste kommunene med under 2 000 innbyggere var 24 prosent av de eldre (minst 67 år) brukere. I de større kommunene var andelen nede i 16-17 prosent.

Behovene endres raskt

Hjemmetjenestene står mer og mer sentralt i eldreomsorgen, fordi en forutsetning for å bedre omsorgen slik som en har sagt er ønskelig, er at hjemmetjenestene er godt utbygd. Når spørsmålet er hvilken utvikling kommunene har i behovet for omsorgstiltak i framtiden, er det

derfor fruktbart å måle dette ved å se på endringene i behovet for hjemmetjenester på grunn av endringer i eldrebefolkningen. De siste årene har antall (og andel) brukere av hjemmetjenester som sagt gått ned, og nedgangen har først og fremst kommet i aldersgruppene under 80 år. Seks av ti brukere minst 67 år var over 80 år i 1995.

Siden de eldste øker i antall, kommer det totale brukertallet også til å øke hvis en opprettholder deknningen som en har i dag. Dette er på ingen måte sikkert vil skje. Innledningsvis pekte vi på den kraftige nedgangen i brukertallet som har skjedd fra 1992 til 1995. Dreiningen i aldersfordelingen tyder på at innsatsen mer og mer konsentreres om de som har de tyngste behovene, samtidig som de mindre kommunene kanskje "holder igjen" ved å opprettholde den tradisjonelle hjemmehjelpen i høyere grad. Konsentrasjonen av innsatsen om de eldste har sannsynligvis vært nødvendig fordi behovene har vært påtrengende store. Men hva vil skje videre framover? Vil både store og små kommuner få sterk økning i behovet?

Vi har valgt å operasjonalisere behovet for omsorgstiltak blant brukere av hjemmetjenester ved hjelp av andelen brukere i 1995 i forskjellige aldersgrupper av eldre i landet under ett. Aldersgruppene er 67-74 år, 75-79 år, 80-84 år, 85-89 år og 90 år og over. Summen av brukerne i gruppene gir et beregnet "normalantall" som tilsvarer landsgjennomsnittet i 1995, og dette normalantallet kan beregnes for hver kommune på hvert tidspunkt en har tall for eldrebefolkningen. Vi har valgt faktisk antall pr. 1.1.1996, samt tall fra Statistisk sentralbyrås befolkningsframskriving 1996 (midtalternativet M1) for år 2005 og 2015.

Tabell 1: Beregnet antall brukere av hjemmetjenester i grupper av kommuner år 2005 og 2015 i prosent av et normalantall for gruppene pr. 1.1.1996

Kommunegruppe	År 2005	År 2015
50 kommuner med høyest behovsvekst angjeldende år	129	164
50 kommuner med lavest behovsvekst angjeldende år	88	78
Gjennomsnitt for alle kommunene i landet (aritmetisk)	106	112

Kilde: Befolkningsframskriving 1996, alt. M1, Statistisk sentralbyrå og Byggforsk

Den enkelte kommune hadde ved utgangen av 1995 ofte et annet faktisk antall brukere av hjemmetjenester minst 67 år enn det beregnede normalantallet. Dette avviker er i og for seg interessant, men for korthets skyld har vi lagt vekt på *endringen* i behovet fra 1.1.1996 til 2005 og 2015. Formålet er å se om kommuner med ulik vekst i behovet framover har satt i gang tiltak i tråd med veksten, slik at det ikke er sannsynlig med større sprik mellom behov og tilbud av tjenester i årene framover.

Tabellen viser at allerede om få år (2005) har 50 kommuner en økning i behovet (målt som antall brukere) på 29 prosent av det som var normal-situasjonen pr. 1.1. 1996. Ti år deretter, år 2015, har 50 kommuner en vekst på hele 64 prosent i gjennomsnitt for gruppen. På den andre siden har 50 kommuner en nedgang i behovet på 12 prosent på kort sikt, og det samme antallet en nedgang på hele 22 prosent fram til 2015.

Disse endringene representerer de demografiske utfordringene som møter kommunene i årene fram-

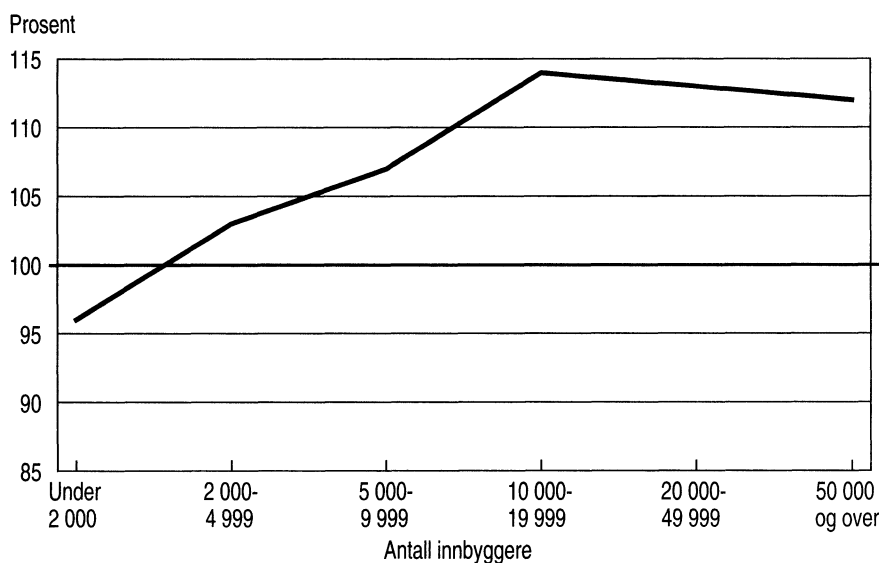
over. Dersom enkeltkommuner som kan vente vekst, hadde *lavere* antall brukere av hjemmetjenester i 1995 enn normalantallet, vil utfordringene være desto større for å komme på høyde med andre kommuner. Dersom brukertallet var høyere, vil utfordringene være mindre. I alt er det 130 kommuner som har nullvekst eller nedgang i behovet fram til 2005 beregnet på denne måten. Disse vil sannsynligvis få mindre problemer med å tilfredsstille behovene på linje med andre kommuner etter hvert som årene går.

Det er selvsagt også andre forhold som virker inn på endringer i behovet for eldreomsorg enn bare antallet eldre i ulike aldersgrupper. Omfanget av den private eller uformelle omsorgen kan endres i tiden framover, blant annet som en følge av større andeler av eldre som bor alene. Bedring av boligstandarden, og særlig flere tilrettelagte boliger for bevegelsehemmede, kan minske behovet for hjemmetjenester. Bedre økonomi og eventuelt bedre helse blant eldre i framtida kan minske behovet for offentlige tjenester. Slike forhold har vi ikke trukket inn i beregningene.

Større kommuner har oftest høy vekst i behovet

Det er særlig mange kommuner i Akershus som vil få høy vekst i det beregnede behovet for hjemmetjenester i år 2015, ofte opp i 70-80 prosent eller høyere vekst (år 2015). For eksempel vil Ås kommune måtte regne med 69 prosent økning, Ski med 87 prosent, Nesodden 86 prosent og Asker 83 prosent. Lørenskog, Oppegård, Nittedal og Rælingen har alle en beregnet økning som ligger 100 prosent over normalantallet pr. 1.1. 1996. I figur 2 har vi vist endringen av det beregnede behovet fra 1996 til 2005 i små og store kommuner.

Figur 2: Prosentendring i beregnet antall brukere av hjemmetjenester minst 67 år i 2005 i forhold til et normalantall i 1996 satt lik 100 for grupper av kommuner etter størrelse. Endringen er vist ved medianantallet for hver kommunegruppe



Kilde: Befolkningsframskrivinger 1996

Figuren viser at gjennomsnittet (medianen) av de minste kommunene (under 2 000 innbyggere) får 4 prosents nedgang i behovet i år 2005 i forhold til 1996, målt som antall brukere av hjemmetjenester minst 67 år. Større kommuner får oftest en økning. Det er først og fremst de noe større kommunene med innbyggertall over 10 000 som vil få en kraftig behovsøkning, etter all sannsynlighet på minst 12-14 prosent i gjennomsnitt.

Foran har vi vært inne på at kommunene i dagens situasjon i varierende grad kan ligge over eller under normalen for landet med hensyn til brukerandeler. Blant kommunene med minst 10 000 innbyggere er imidlertid det faktiske antallet brukere av hjemmetjenester i 1995 ofte i nærheten av det beregnede normalantallet. Men blant de ni aller største kommunene er det

faktiske antallet lavere enn normalen. For å komme på linje med gjennomsnittet for landet må de ta igjen dette avviket, og dessuten være forberedt på en forholdsvis kraftig økning i behovet i årene framover.

Nye omsorgstiltak hyppigst i kommuner med ventet behovsvekst

Behovsøkningen kan dekkes både med økt satsing på hjemmetjenester, og dessuten ved økt bygging av omsorgsboliger eller sykehjemsplasser. For å få opplysninger om hvor godt kommunene er forberedt på endringene som kommer, kan vi se på i hvilken grad de har tatt initiativ til utbygging av slike boliger og institusjonsplasser. Husbankens tilskudds- og låneordning til omsorgsboliger og sykehjemsplasser startet i 1994. Fram til og med 1996 har et flertall av kommunene satset på utbygging ved at de har fått tilsagn

Tabell 2: Kommuner i tre grupper etter behovsøkning i eldreomsorgen fra 1995 til 2005, etter om de har mottatt tilsagn om lån/tilskudd til nye omsorgsboliger eller sykehjemsplasser i 1994-1996. Prosent (antall kommuner i parentes)

	Alle	Ingen behovsøkning	Mindre økning, 0-9,9 prosent	Minst 10 prosent økning i behov
Sum prosent	100	100	100	100
Antall kommuner	(435)	(130)	(162)	(143)
Ikke mottatt tilsagn om lån/tilskudd	34 (146)	41 (53)	33 (53)	28 (40)
Mottatt kun til omsorgsboliger	39 (170)	39	42	35
Mottatt til boliger og sykehjemsplasser	17 (73)	12	15	24
Mottatt kun til sykehjemsplasser	9 (40)	5	10	12
Mottatt til "noe"	1 (6)	3	-	1

Kilde: Statistisk sentralbyrå/Hjulet, Husbanken og Byggforsk

om lån og tilskudd fra banken. Tabell 4 viser satsingen i kommunene gruppert etter i hvilken grad de kan vente stor behovsøkning eller ikke.

Tabellen viser at det er en tendens til at kommuner med stor behovsøkning i årene framover, i større grad har satset på nybygging av enten omsorgsboliger eller sykehjemsplasser. Men det er likevel mange kommuner med økning i behovet, som ikke har mottatt tilsagn om

lån/tilskudd i løpet av de tre første årene ordningen har vart.

Vi har sett nærmere på hvilke kommuner det er som har minst 5 prosent økning av behovet fram til 2005, og samtidig ikke har satset på nybygging. Dette er 65 kommuner, spredt over hele landet. 40 av dem har under 5 000 innbyggere, for øvrig har de opptil 29 000 innbyggere slik at ingen riktig store kommuner er med i denne gruppen.

Tabell 3: Kommuner i tre grupper etter behovsøkning i eldreomsorgen fra 1995 til 2005, etter om de har heldøgns hjemmesykepleie eller ikke. Prosent (antall kommuner i parentes)

	Alle	Ingen behovsøkning	Mindre økning, 0-9,9 prosent	Minst 10 prosent økning i behov
Sum prosent	100	100	100	100
Antall kommuner	(435)	(130)	(162)	(143)
Har heldøgns hjemmesykepleie i 1995	60 (260)	38 (50)	62 (100)	77 (110)
Har ikke	40 (175)	62 (80)	38 (62)	23 (33)

Kilde: Statistisk sentralbyrå/Hjulet og Byggforsk

Som oftest øker behovet ytterligere framover til år 2010 og 2015. I noen tilfeller øker behovet med omkring 60 prosent i 2015 i forhold til 1995, og en økning på 20-30 prosent allerede i år 2005 er ikke uvanlig blant dem. Dekningsgraden av totale årsverk i pleie- og omsorgstjenestene er ofte lav. Dette innebærer at det finnes en del kommuner som ligger dårlig an i eldreomsorgen når det gjelder omfanget av omsorgstiltak, samtidig som de kan vente stor behovsøkning i årene framover.

Noen kommuner har ingen behovsøkning i vente, men har likevel satset på de nye Husbankordningene med lån og tilskudd til nye omsorgsboliger eller institusjonsplasser. Forskjellene mellom kommunene med og uten vekst i behovet framover er ikke så store, men viser seg tydeligst i det at de uten behovsøkning oftest har fått tilsagn om omsorgsboliger framfor institusjonsplasser.

I tabell 3 viser vi sammenhengen mellom behovsøkningen og beredskapen med hensyn til å ha heldøgns hjemmetjeneste.

Tabell 3 viser samme tendenser som tabell 2 ved at kommunene med forventet størst behovsøkning oftest har mer omfattende tiltak (når vi forutsetter at det å ha heldøgns hjemmetjeneste indikerer dette). Også det å ha utbygd en slik tjeneste har vært en politisk målsetting de siste årene. På den andre siden er det også her mange kommuner som kan vente stor økning i behovet, men som ikke har slik service.

Konklusjonen på denne gjennomgangen er at det er en viss sammenheng mellom ventet behovsvekst og initiativ til nye tiltak, men at en del



kommuner ikke er godt nok forbedret på økningen av behovene i eldreomsorgen som vil komme de neste 10-15 årene. Dette kan føre til større forskjeller mellom kommunene alt etter hvor godt de i praksis likevel følger opp med utbygging av omsorgstiltak som svarer til behovsøkningen.

1. Velferdsmeldingen, St.meld.nr. 35 (1994-95), behandlet av Sosialkomiteen i Innst.S.nr. 180 (1995-96).

2. St.meld.nr. 31 (1996-97) Om distrikts- og regionalpolitikken.

3. I Samfunnsspeilet nr. 4/95 gjennomgår Bjørn Olsen plasser i boliger med heldøgns tjenestetilbud fra 1991 til 1994, og viser dessuten en tabell over beboere i boliger uten heldøgns tjenester fra 1991 til 1994 (tabell 5) hvor alderen på beboerne er spesifisert. Tallene er andeler av aldersgrupper, men omregnet til antall beboere minst

67 år, framtrer en nedgang fra 25 000 til 24 000 beboere for begge boligtypene samlet. Det var imidlertid en økning i bolig-tallet for de over 80 år, men en større nedgang for gruppen 67-79 år.

4. Årsverkene i hjemmetjenestene er ikke oppgitt for 1995 fordi noen kommuner har hatt problemer med å skille innsatsen i hjemmetjenestene fra de i institusjonene. Derfor har vi beregnet det totale tallet som summen av årsverksinnsatsen for alle kommunene. For de kommunene som hadde 0 eller uoppgitt tall for årsverk (77 kommuner), har vi beregnet tallet ved å multiplisere antall brukere i kommunen med gjennomsnittlig årsverk pr. bruker i landet, 0,25 årsverk pr. bruker minst 67 år.

Litteratur

Daatland, Svein Olav (1994): *Hva skjer i eldresektoren? Status og utvikling av eldrepolitikkens tilbud og tjenester*, Rapport 1994,1, Norsk gerontologisk institutt, Oslo.

Gulbrandsen, Ole (1995): Bolig eller institusjon? Ulikhet mellom kommunene i

eldreomsorgen, og nye omsorgsboliger i 1994, Prosjektrapport 170, Norges byggforskningsinstitutt, Oslo.

Næss, Sturle og Kari Wærness (1996): *Bedre omsorg? Kommunal eldreomsorg 1980-1995*, SEFOS, Prof. Keyserstgt. 2, 5007 Bergen.

Olsen, Bjørn (1995): "Hjemliggjøring" av eldreomsorgen på 1990-tallet? *Samfunnsspeilet* 1995, 4, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1995): Levekårsundersøkelsen 1995, NOS C301.

Statistisk sentralbyrå (1996): Ukens statistikk 1996, 40.

Statistisk sentralbyrå (1997): Ukens statistikk 1997, 25.

Ole Gulbrandsen er forsker ved Boligforskningsavdelingen ved Norges byggforskningsinstitutt.

Overkommelige tannlege- utgifter for de fleste

Helseundersøkelsen 1995 viser små inntektsrelaterte forskjeller i forbruket av tannhelsetjenester, i tråd med funn fra tidligere studier. Dette skyldes et relativt veletablert system med innkalling av pasientene til regelmessige kontroller, noe som gir lavere årlige kostnader. De tannløse og de med angst for tannlegebehandling utgjør hovedtyngden av personer som ikke har vært til tannlege siste året. Det kan imidlertid ikke utelukkes at det finnes grupper i samfunnet som har et stort og udekket behov for tannpleie, men at disse gruppene er så små at de ikke blir fanget opp i Helseundersøkelsens utvalg.

*Dorthe Holst og
Jostein Grytten*

Tannhelsetjenester forbrukes på en annen måte enn vanlige helsetjenester. Det skyldes at inntil nylig fikk nesten alle hull i tennene og tannkjøttbetennelse. Det var derfor hensiktsmessig å råde befolkningen til å gå til tannlege regelmessig, dvs. minst en gang i året for både å forebygge og behandle. Årlig bruk av tannhelsetjenester har derfor vært et tegn på gode tannpleievaner og en velfungerende tannhelsetjeneste. Innen den samfunnsodontologiske forskning er det utviklet standardiserte spørsmål som muliggjør tilsyn med befolkningens tannhelse og bruk av tannlegetjenester over tid. Slike standardiserte spørsmål var inkludert i Helseundersøkelsen 1995. Artikkelen gir en beskrivelse av hva vi fant i 1995 i den voksne befolkning i Norge.

Tannhelsetjenesten i Norge

Tannhelsetjenesten i Norge er delt i en offentlig og en privat del. For barn og ungdom i alderen 0-18 år er tilbudet av tjenester organisert som en oppsøkende virksomhet (Ellingsæter 1992). Det medfører at den enkelte ikke skal henvende seg til klinikken. Den offentlige tannhelsetjeneste innkaller de aktuelle barn og unge etter en plan, hvor ulike grupper står i prioritert rekkefølge. Prioriteringsrekkefølgen følger lov om tannhelsetjenester 1984. I korthet kan vi si at bruken og fordelingen av ressurser i den offentlige tannhelsetjeneste for 0-18-åring er budsjett- og planbasert. All tannhelsetjeneste for barn og unge er fri for egenandeler med unntak av tannregulering. Organiseringen

av tannhelsetilbudet til denne gruppen er hovedsakelig begrunnet ut fra fordelingsmessige hensyn. Barn og unge skal ha like muligheter til tannbehandling, uavhengig av foreldrenes betalingsevne og bosted. Tannhelsetjenesten for voksne leveres som i et marked hvor prisene for ulike typer tannbehandling fastsettes ved tilbud og etterspørsel. Det er fri etableringsrett for tannleger. Nesten alle voksne betaler alle utgifter til tannbehandling selv.

Fraværet av trygdeytelsene til vanlig tannbehandling i Norge, og de mulige konsekvensene for etterspørsel av nødvendig tannpleie, har vært diskutert i fagkretser og media nylig. I Sverige har politiske forslag om en vesentlig reduksjon av offentlige refusjoner til tannbehandling skapt interesse for hvordan voksne nordmenn uten tilskudd fra Folketrygden konsumerer tannhelsetjenester.

I denne artikkelen skal vi gi en kortfattet oversikt over tannhelsen, etterspørselen og konsumet av tannhelsetjenester i den norske voksenbefolkningen 20 år og eldre, med utgangspunkt i data fra Helseundersøkelsen 1995. Tannhelsen måles som antall gjenværende tenner i munnhulen. En voksen person som ikke har noe tanntap, har 28 tenner. Om han/hun har alle sine visdomstenner er antallet 32 tenner. Etterspørsel defineres som prosentandelen som innen en gitt tidsperiode har oppsøkt tannlege, f.eks. i løpet av siste året. Konsum defineres som omfanget av tjenester eller

Logistisk regresjon

I en logistisk regresjonsanalyse ser vi hvordan flere bakgrunnsfaktorer samtidig påvirker "risikoen" for at en viss atferd eller hendelse inntreffer. Hva betyr f.eks. inntekten gitt at alle andre forhold i modellen er like? Analysen gir oss også muligheten for å måle effekten av de forklaringsvariablene som inngår i modellen.

behandlinger som er forbrukt i en gitt periode. Perioden er ett år, og omfanget er målt som personlige utgifter i kroner.

Materiale og metode

Det ble i Helseundersøkelsen 1995 foretatt intervjuer av totalt 7 486 personer, som utgjør 75 prosent av det totale antall uttrukne personer 20 år og eldre. Det ble i tillegg trukket et ekstra utvalg av eldre 80 år eller mer. 573 personer 80 år eller mer ble intervjuet, og det utgjør 69 prosent av dette bruttoutvalget. Befolkningen over 80 år er derfor overrepresentert, og det vil gi skjevhet i samlede befolkningsestimater, med mindre det foretas vektning. I denne artikkel vil resultatene i tabellen bli presentert for separate aldersgrupper.

Respondentene fikk følgende spørsmål:

- 1) "Omtrent hvor mange av dine egne tenner har du igjen?"
- 2) "Har du besøkt tannlege siste 12 måneder?"
- 3) "Omtrent hvor mye betalte du i egenandeler til tannlege siste 12 måneder?"

Disse spørsmål har vært brukt flere ganger i nasjonale intervjuundersøkelser, og validiteten av spørsmålene har vært testet og er tilfredsstillende.

Tannhelse

De fleste voksne har sine egne tenner (tabell 1). Det å ha 20 egne tenner svarer til å ha f.eks. alle fortenner og små jeksler i overkjeve og underkjeve. De fleste vil kunne klare seg greit med 20 tenner, selv om yngre voksne i dag ville foretrekke å få fremstilt en broerstating for manglende tenner i tannrekken.

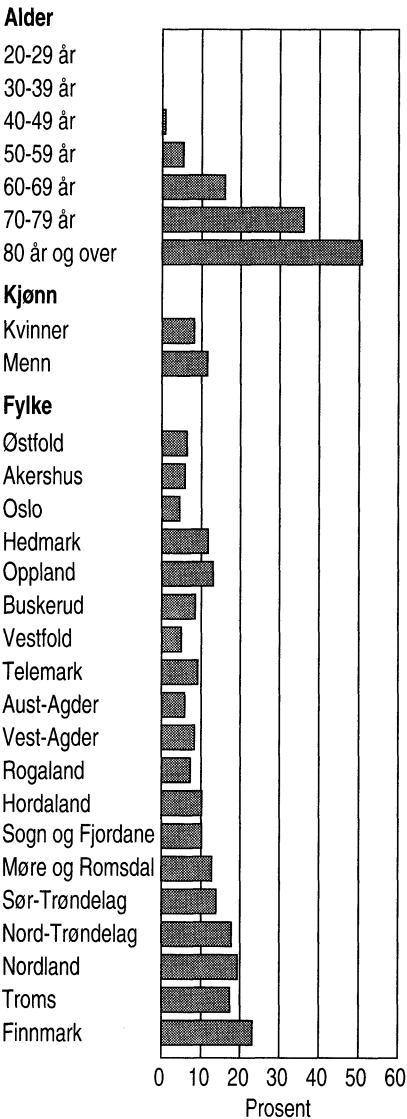
Prosentandelen i befolkningen som er tannløse, er 10 prosent. Tannløshet varierer sterkt med alder (figur

Tabell 1: Tannstatus (antall gjenværende tenner) i befolkningen. Prosent

Ingen tenner	10
1-9 tenner	4
10-19 tenner	8
20 tenner og mer	77

Kilde: Helseundersøkelsen 1995

Figur 1: Tannløshet etter alder, kjønn og fylke. Prosent



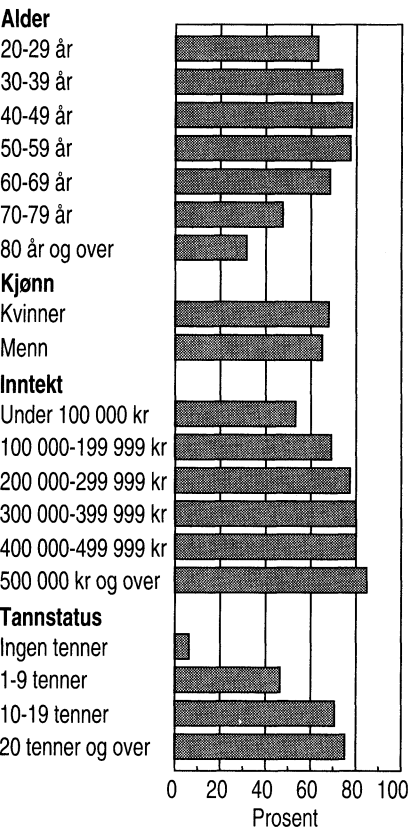
Kilde: Helseundersøkelsen 1995

1). Det er nesten ingen under 50 år som mangler alle tenner. I aldersgruppen 80 år og over er halvparten av personene uten egne tenner. Det er litt flere tannløse menn enn kvinner. Tannløshet er tydelig geografisk skjevfordelt. I Finmark er 23 prosent av befolkningen helt tannløse. Lavest andel tannløse er det i Oslo.

Tiden siden siste tannlegebesøk

67 prosent av hele befolkningen over 20 år hadde vært hos tannlege siste året.

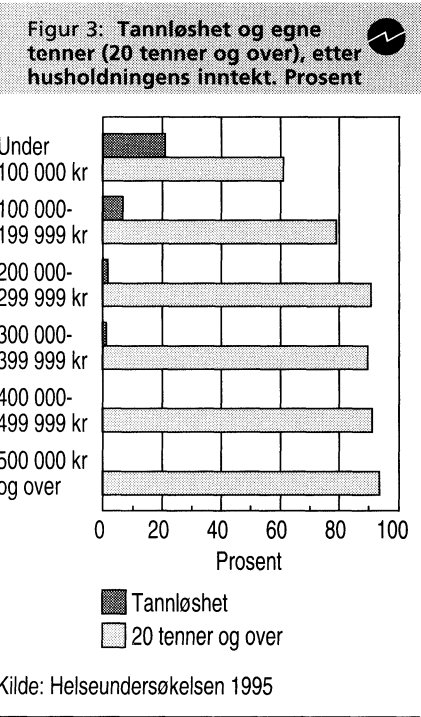
Figur 2: Etterspørsel etter tannbehandling, etter alder, kjønn, inntekt og tannstatus. Prosent



Kilde: Helseundersøkelsen 1995

Figur 2 viser hvordan prosentandelen "som har vært til tannlege siste året" varierte med alder, kjønn og husholdningens samlede inntekt og tannstatus. Det fremgår av figuren at opp til 70-årsalderen er det relativt liten aldersvariasjon. Over 70 år faller prosentandelen med tannlegebesøk siste året til 30-40 prosent.

Det er relativt liten forskjell i etterspørselen for inntektsnivåer fra 100 000 kroner og oppover. For de med lavere inntekt enn 100 000 har bare 53 prosent vært hos tannlegen siste året. Man skal imidlertid være oppmerksom på at ca. 21 prosent av individene i den laveste inntektsgruppen var tannløse mot 0 prosent i den høyeste (figur 3). Av de tannløse i denne inntektsgruppen hadde 7 prosent vært til tannlege siste året mot 66 prosent av de som har egne tenner. Det er med andre ord alder og tannstatus som i hovedsak forklarer de observerte inntektsrelaterte forskjeller. Dette understøttes også av en logistisk regresjonsana-



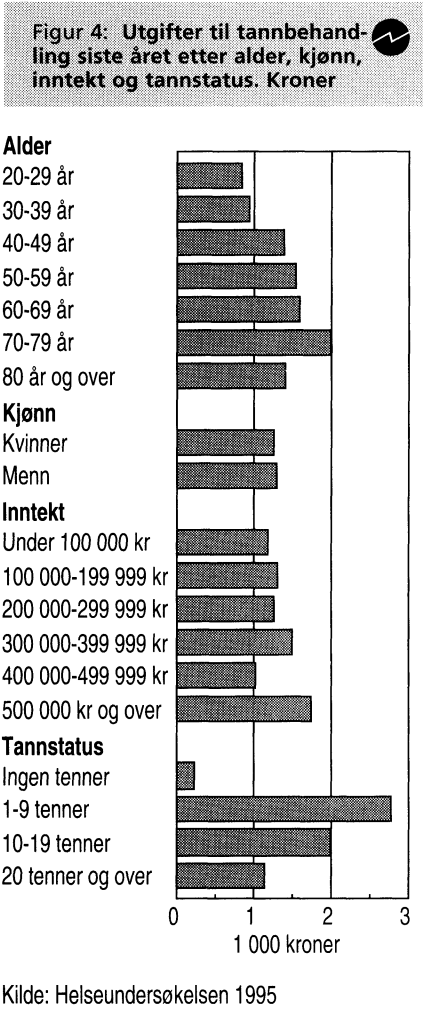
Tabell 2: Utgifter til tannbehandling siste år

Kroner	Prosent	Kumulativ prosent
0	4,6	4,6
1- 250	9,9	14,7
251- 500	38,5	53,2
501-1 000	22,3	75,5
1 001-1 500	6,7	82,2
1 501-2 000	4,1	86,3
2 001-3 000	4,9	91,4
3 001-5 000	4,2	95,6
Over 5 000	4,4	100,0

lyse, hvor sammenhengen mellom antall tenner, alder, kjønn og husholdningens inntekt og deres betydning for sannsynligheten for å ha vært hos tannlege siste året ble analysert. Her fant vi en viss effekt av inntekt, men at den har betydelig mindre betydning enn hvorvidt en person har egne tenner¹.

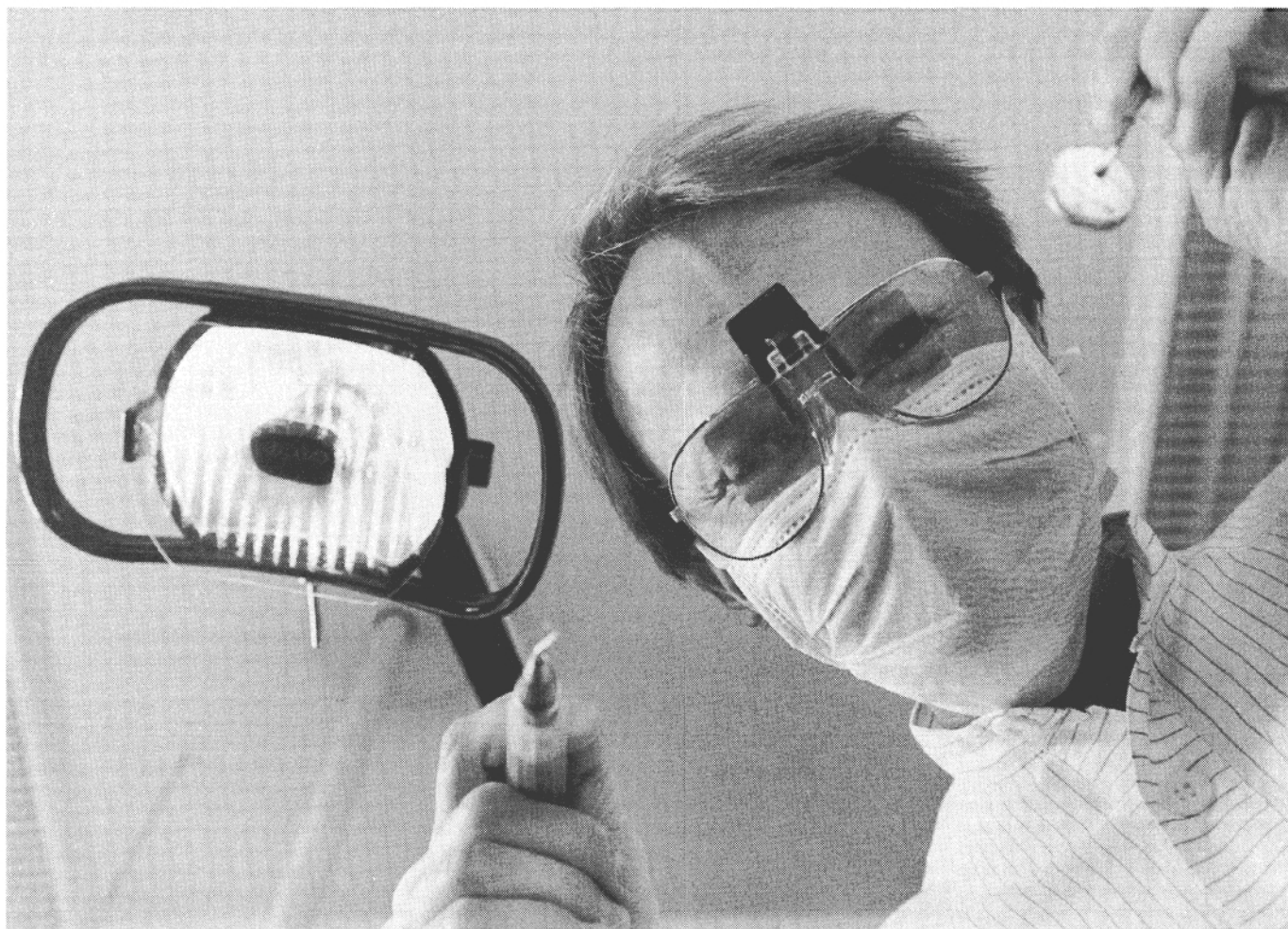
Utgifter til tannbehandling
Gjennomsnittlig betalte en voksen person som hadde vært til tannlege i 1995, 1 275 kroner for tannbehandling. Av tabell 2 fremgår at 14 prosent av de som hadde besøk siste året, hadde utgifter på 2 000 kroner eller mer. Åtte personer hadde 30 000 kroner eller mer i utgift til tannbehandling siste året, og de høyest rapporterte utgiftene i dette materialet var 42 000 kroner. De kumulerte frekvensene i tabell 2 viser at 75 prosent hadde utgifter som var lavere enn 1 000 kroner.

Figur 4 viser utgiftene til tannbehandling relatert til alder, tannstatus, kjønn og husholdningens samlede inntekt. Eldre personer har høyere utgifter enn yngre. Dette har sin naturlige forklaring ved at reparasjonsbehovet øker med økende alder. Samtidig ser vi at gruppen som har et resttannsett bestående av 1-10 tenner også har store utgifter når de først går til tannlege. I en



multippel regresjonsanalyse med de fire ovennevnte faktorer som uavhengige variabler, forklarer de fire faktorer relativt lite av variasjonen i utgifter til tannbehandling (3 prosent). Inntektselastisiteten, dvs. hvor mye utgiftene øker fra en lavere inntektsgruppe til en høyere, var lav.

Sammenfatning
Tannhelsen i Norge har forbedret seg kraftig de siste 20 årene. Mindre hull og tannkjøtt sykdommer gjør at flere pasienter beholder sine egne tenner. Andelen tannløse har således falt fra 16 prosent i 1973 til 10 prosent i 1995 (Heløe, Holst og



Rise 1988). Tannløsheten er knyttet til høy alder og er fortsatt geografisk skjevfordelt, noe som i stor grad reflekterer tidligere tiders ulikheter i tilgjengeligheten til tannlege. En konsekvens av bedringen i tannhelsen er at andelen regelmessig tannlegesøkende øker. I 1973 hadde 58 prosent av den voksne befolkningen vært til tannlege siste året. Dette tallet er nå økt til 67 prosent (Heløe, Holst og Rise 1988). Det viser seg at de fleste personer med egne tenner har årlige tannlegebesøk for å få kontrollert om de har hull eller annen sykdom. En videre forbedring av tannhelsen, målt som en økning av andelen personer med egne tenner, vil således trolig medføre en fortsatt

økning i etterspørselen av tannlegjetjenester. Denne økning betyr at både hjemmeboende og institusjonaliserte eldre har egne tenner langt opp i alderdommen, og vil etterspørre og trenge tannbehandling i et mye større omfang enn det vi kjenner i dag. Tannbehandling av eldre vil bli en faglig og økonomisk utfordring.

Det foreliggende datamateriale har ikke avdekket store inntektsrelaterte forskjeller i etterspørselen/konsumet av tannhelsetjenester. Funne i denne studien er også bekreftet av tilsvarende funn fra tidligere studier (Grytten, Holst og Laake 1993, Grytten 1992). Det er også verdt å merke seg at inntektsforskjellene i

hvorvidt man har gått til tannlegen siste året var mer markante på 1970-tallet, men at de siden har avtatt (Grytten 1992). Det er flere grunner til at inntekt synes å ha relativt liten betydning for etterspørsel/konsum for hovedtyngden av befolkningen. For det første har man i privat tannlegepraksis et relativt veletablert system med innkalling av pasientene til regelmessige kontroller. De fleste går regelmessig til tannlegen hvert år. Noen går annet hvert år. Til sammen 75 prosent av befolkningen opplyser at de går regelmessig til tannlegen (Grytten, Holst, Rossow, Vassend og Wang 1990). Denne befolkningsgruppen er under regelmessig tilsyn. Tannsykdom blir oppdaget på et tidlig

tidspunkt, og kan behandles før omfattende skade er skjedd. Behandlingsomfanget, og dermed kostnadene, blir trolig mindre enn under et system med mindre regelmessighet i besøkene hos tannlegen. De fleste har årlige utgifter på under 1 000 kroner. Dette er i dag såpass lave beløp at inntektsnivå trolig ikke har avgjørende betydning for om man mottar tannbehandling eller ikke. For det andre, de to hovedgruppene av personer som ikke besøker tannlegen regelmessig, er de tannløse (10 prosent), og de som har angst for tannbehandling. I en nasjonal studie ble det funnet at 7 prosent av voksebefolkningen har sterk frykt for tannbehandling (Grytten, Holst, Rossow, Vassend og Wang 1990). Det vil si at de tannløse og de behandlingsredde utgjør hovedtyngden av personer som ikke har vært til tannlege siste året.

Små grupper med store behov

Det kan imidlertid ikke utelukkes at det finnes grupper i samfunnet som har stort behov for tannpleie, men at disse gruppene er så små at de ikke blir fanget opp i helseundersøkelsens utvalg. Vi tenker her på grupper med visse sykdommer og kronisk syke og funksjonshemmede. For å belyse dette nærmere kan vi se på hvor store utgiftene faktisk var, for de som i utvalget hadde utgifter på 2 000 kroner og høyere. Av de 12-13 prosent som hadde utgifter større eller lik 2 000 kroner, hadde 9 prosent utgifter i størrelsesorden 2 000-5 000 kroner. Under 1 prosent hadde utgifter på 10 000 kroner eller mer. Antar vi at det er ca. 3 000 000 voksne i Norge, kan det således være ca. 30 000 personer med et behov for tannbehandling som i kostnader tilsvarer i overkant av 10 000 kroner. Det kan selsagt ikke utelukkes at inntekts-

forskjellene blir tydelige når utgiftsnivået blir svært høyt.

Avslutningsvis kan det nevnes at det fra flere hold har vært stilt spørsmål om tannhelsen er bedre i Sverige enn i Norge som et resultat av at det ble etablert en trygdefinansiert refusjon (tandvårdsförsäkringen) i Sverige i 1974 (Socialdepartementet 1997). Tandvårdsförsäkringen er en generell trygdeordning for tannbehandling, som gjennom 20 år har gitt mulighet for tilskudd til både forebyggende og reparativ behandling. Det synes så langt å være liten forskjell mellom landene mht. en del relativt grove indikatorer som tannløshet og forekomst av naturlige tenner (Socialdepartementet 1997). Det samme gjelder bruk av tannlegetjenester. Det er imidlertid grunn til å anta at tandvårdsförsäkringen har gitt tannhelsepersonell anledning til å tilby reparativ tannbehandling av en høy teknisk standard. Spørsmålet som gjenstår ubesvart, er om det er samsvar mellom kostnadene for samfunnet og nytten av de oppnådde helseresultater? Som det fremgår av materialet fra Helseundersøkelsen 1995 ligger nivået på etterspørsel ganske høyt i Norge, og etter vår vurdering ligger utgiftene til tannbehandling i løpet av et år på et moderat nivå for store deler av befolkningen.

1. Nærmere dokumentasjon av metode og resultater i denne analysen kan fås ved henvendelse til forfatterne.

Litteratur

Ellingsæter B. E. (1992): Tannhelse-tjenesten i Norge. Beskrivelse, vurdering og perspektiver mot 2015, Helsedirektoratets utredningsserie 7-92, Helsedirektoratet Oslo 1992.

Grytten J., D. Holst, I. Rossow, O. Vassend og N. Wang (1990): 100 000 flere går til tannlegen. *Nor Tannlegeforen Tid*, 100, 414-22.

Grytten J. (1992): Accessibility of Norwegian dental services according to family income from 1977 to 1989, *Community Dent Oral Epidemiol*, 20, 1-5.

Grytten J., D. Holst og P. Laake (1993): Accessibility of dental services according to family income in a non-insured population, *Soc Sci Med*, 37, 1501-08.

Heløe L. A., D. Holst og J. Rise (1988): Development of dental status and treatment behaviour among Norwegian adults 1973-85, *Community Dent Oral Epidemiol*, 16, 52-7.

Socialdepartementet (1997): *Tandvårdsförsäkring i omvandling*, Socialdepartementet Ds 1997:16, Stockholm 1997.

Dorthe Holst

(dholst@odont.uio.no) er professor ved Institutt for samfunnsodontologi, Universitetet i Oslo.

Jostein Grytten

(josteing@odont.uio.no) er førsteamanuensis ved Institutt for samfunnsodontologi, Universitetet i Oslo.

Makrell og pjofter

Like før den første verdenskrig brøt ut ble det gjennomført fire forbruksundersøkelser i Norge. De omfattet arbeidere, storbønder og småbønder, funksjonærer og embetsmenn. Materialet viser at arbeiderne, småbøndene og de laveste funksjonærene hadde ganske like levevilkår mellom 1910 og 1914. Dette er den tredje artikkelen i en serie om forbruksstatistikkens historie, de første stod i Samfunnsspeilet 2/96 og 3/96.

Espen Søybe

Det har funnet sted mer eller mindre systematisk gjennomførte forbruksundersøkelser¹ i Norge fra 1870-80-åra og til i dag. Hovedintressen i hele perioden har vært å kartlegge vanlige husholdningers forbruk. Tidligere var det forbruket til de høyeste og laveste sjiktene i samfunnet det ble registrert detaljerte kunnskaper om.² Forbruksstatistikkens historie kan deles i tre faser. I første fase, fra 1870-80 til 1906, skulle undersøkelsene belyse sosiale og geografiske virkninger av å gå over fra indirekte til direkte skattlegging. Den andre fasen strakk seg fra 1906 til 1918, og nå stod ulikheter i forbruk mellom samfunnsklasser og svingningene i forbruket fra et tidspunkt til et annet i fokus. Det ble aktualisert av den sterke prisoppgangen før 1914. Men den første verdenskrig og dyrtida med hamstring, rasjonalisering, vareknapphet, svartebørs og prisstigning, forsterket behovet for nye undersøkelser av levevilkårene til vanlig folk. Den tredje fasen, fra 1918 til i dag, har knyttet forbruksundersøkelsene til utarbeidelsen av levekostnads- og konsumprisindeks. Fasene har delvis glidd over i hverandre, blant annet kan regnskapene som 12 arbeiderhusholdninger førte i 1906-07³ regnes både til den første og den andre fasen. På samme måte tilhører den store husholdningsundersøkelsen Kristiania kommunes statistiske kontor gjennomførte i 1912/13 både fase to og tre, fordi den seinere ble brukt som grunnlag for å utarbeide den første levekostnadsindeksen i Norge. Felles for alle tre fasene er at de har frambrakt et rikt empirisk materiale med andre anvendelsesområder enn dem undersøkelsene opprinnelig skulle dekke.

Gjennom hele perioden er det utgiftene til forbruket i en vanlig husholdning, som regel en arbeiderhus-

holdning, som har vært av størst interesse. Det henger sammen med at industriarbeiderlønnens størrelse har vært en helt sentral samfunnsøkonomisk størrelse. Etter etableringen av levekostnads- og konsumprisindeksen, som blant annet konstrueres ved hjelp av forbruksundersøkelsene, har disse utgjort et viktig element i lønnsforhandlingene mellom partene i arbeidslivet. Kravene til tallenes pålitelighet og kvalitet, men framfor alt til nøytralitet, har derfor vært stor.

Et aspekt ved de første forbruksundersøkelsene er at de representerer en form for empirisk sosialforskning før samfunnsforskningen var etablert som fag ved universitetet i Kristiania. De fleste som gjennomførte undersøkelsene var jurister, noen av dem hadde i tillegg eksamen i statsøkonomi.

Fire undersøkelser fra 1911 til 1914

Med det forholdsvis rikholdige, men spredte materialet fra de tidligste forbruksundersøkelsene, viste det seg å være mulig å antyde hvordan forbruket i en vanlig husholdning hadde endret seg fra 1870 til 1906. Fra 1906 til 1914 gir de forholdsvis mange undersøkelsene detaljerte opplysninger om utgiftene til forbruket for de største samfunnsklassene. De gir bedre muligheter enn tidligere til å vise hvordan forbruksutgiftene, og levevilkårene, endret seg.

To tidligere artikler⁴ har hovedsakelig tatt for seg forbruksundersøkelsenes første fase, altså da de skulle belyse skattepolitiske forhold. Her skal den første halvdel av den andre fasen behandles, perioden fra 1906 til utbruddet av den første verdenskrig, da det ble gjennomført fire forbruksundersøkelser. Den første var "Et gaardbrukerbudget.

Bidrag til belysning av bondestandens livsvilkaar sammenlignet med arbeiderklassens". Undersøkelsen omfattet forbruksutgifter fra 1. september 1911 til 31. august 1912. Regnskapet ble analysert av sekretær Einar Storsteen i Sosialdepartementet, og publisert i 1915 som en avhandling på 106 sider i *Statsøkonomisk tidsskrift*. Den andre undersøkelsen var "Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v." i serien "Norges offisielle statistik. VI.44" i 1915. Direktør Nicolai Rygg i Det Statistiske Centralbyråa studerte regnskapene til 19 funksjonærhusholdninger som hadde ført husholdningsbøker i kalenderåret 1912. Dette arbeidet gjorde Rygg med økonomisk støtte fra "Stiftelsen til Statsminister Fredrik Stangs Minde" mens han var professor i statsøkonomi og statistikk, det var altså Ryggs prosjekt selv om det ble publisert av Det Statistiske Centralbyråa etter at Rygg ble direktør i 1913. Kristiania kommunes statistiske kontor lyktes å innhente 171 husholdningsregnskaper for perioden 1. september 1912 til 31. august 1913 for "endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar". Einar Normann analyserte statistikken som ble publisert som "Specialundersøkelser. IV" Av Kristiania kommunes statistiske kontor. "Norges offisielle statistik. VI.104. Jordbruk og Fædrift 1911-1915", utarbeidet av sekretær S. Skappel, har et "Anhang 2. Husholdningsregnskap for gaardbrukere" og var "for en væsentlig del (...) forestaat av sekretær A. Skøien". Regnskapene til gårdbrukerne gjaldt for tidsrommet 1. april 1913 til 30. mars 1914, og omfatter 16 husholdninger. Det statistiske underlagsmaterialet var imidlertid innhentet av Haakon Five i Det kgl. selskap for Norges vel.

Tabell 1: Forbruksundersøkelser¹ mellom 1906-august 1914

Antall husholdninger	Regnskapsperiode	Publisert	Gjennomført av	Gruppe
1	1/10 1911 - 31/8 1912	1915	Einar Storsteen	Gårdbrukere
19	1/1 1912 - 31/12 1912	1915	Rygg/Byrået	Handelsfunksjonærer
171	1/9 1912 - 31/8 1913	1915 ²	Kristiania kommune	Arbeidere og lavere funksjonærer
16	1/4 1913 - 30/3 1914	1917	Haakon Five/Byrået	Gårdbrukere

¹ Driftsregnskapene til Haakon Five fra 1911 og 1912 er ikke regnet med, fordi de først og fremst skulle dekke næringsvirksomheten til gårdbrukeren. Det vil ikke i dag være mulig å redusere disse driftsregnskapene til egentlige husholdningsregnskaper, for å klare det den gang var det også nødvendig å få "utlaant (...) det materiale konsulent Five har indsamlet for sine undersøkelser." Se NOS VI 104 s. 91

² I publikasjonen er det angitt at spesialundersøkelsen kom i 1915, av litteraturen framkommer det imidlertid at trykkingen ble forsinket av streik så den først forelå i februar 1916

Det er for det første ganske bemerkelsesverdig at etter Nicolai Ryggs 12 arbeiderbudsjetter som ble publisert i 1909, men innsamlet i 1906/07, skjedde det lite på dette området i mange år. Men plutselig ble en rekke undersøkelser gjennomført på omtrent samme tid. En annen merkverdighet er at resultatene fra samtlige undersøkelser ble publisert etter utbruddet av den første verdenskrig. Med de store prisendringene krigen medførte, ble undersøkelsene raskt av mindre interesse som en gyldig beskrivelse av livsvilkårene til de grupper undersøkelsene omfattet. Det kan være en tilfældighet at alle undersøkelserne ble gjennomført nesten på samme tid, men den markerte prisstigningen etter 1907 spilte nok inn.

Det ble flere ansatte i industri og bergverk, forretningsvirksomhet og samferdsel, altså stadig flere personer som mottok lønn. Like viktig som at antall lønsmottakere økte, var at arbeiderne tok til å organisere seg og forlange kollektive lønnsavtaler. Det ble da også opprettet en ekstra stilling i Byrået på initiativ fra Arbeidernes faglige Landsorganisasjonen og Norsk Arbeidsgi-

verforening i 1910.⁵ Stillingen var øremerket utarbeidelse av en leveomkostningsindeks som nettopp skulle danne bakgrunnsmateriale for lønnsforhandlingene mellom arbeidere og arbeidsgivere.

Hvorfor førte ikke større behov og ressurser til at Byrået gjennomførte store forbruksundersøkelser og utarbeidet en indeks? Fram til 1906 hadde Byrået vært alene om å gjennomføre husholdningsundersøkelser, men fra 1907 til utbruddet av den første verdenskrig var det andre, og først og fremst Kristiania kommunes statistiske kontor, som gikk foran og gjennomførte den første forbruksundersøkelsen i stort omfang. Det kan ha spilt en rolle at husholdningsundersøkelsene var en del av sosialstatistikken, som ble overført til Departementet for sosiale saker da det ble opprettet i 1913. Men også i Sverige var det Stockholm stads statistiska kontor som gjennomførte en forbruksundersøkelse for 92 husholdninger i 1907, mens staten ved Socialstyrelsen først undersøkte "Levnadskostnaderna i Sverige" i 1913-1914.⁶ Dette kan tyde på at det ble oppfattet som en oppgave først og fremst

Sild og diamantbudding

I 1942 utgav Oslo kommunale statistiske kontor publikasjonen "Indeksproblemer m.v. En materialsamling". Her ble det bl.a. beregnet indekstall tilbake fra 1890 (1914=100) for leveomkostninger i Oslo for en arbeiderfamilie på fire personer i en leilighet med to rom og kjøkken, med en inntekt i 1914 på 1 605,48 kroner. For familien steg indekstallet fra 84 i 1907 til 94 i 1912. Fra 1890 til 1906 hadde indekstallet svingt rundt 80. Se tabellverk s. IX, Tabell 6. Publikasjonen inneholder ikke bare en elementær innføring i indeksteori, men et stort prishistorisk materiale i tillegg til uvanlige, men desto mer berettigede, reflekterende avsnitt som f.eks. "[b]erettiget og uberettiget kritikk" av indekstall. Den tar blant annet opp "teoretiske forbruksbudsjetter" og "minimumsbudsjetter" (se s. 33), og gjengir i den forbindelse følgende "billige og nærende" middager for en arbeiderfamilie med to voksne og tre barn, hentet fra "Kokebok for folkeskolen og hjemmet" av Dorothea Christensen og Helga Helgesen fra 1891. Middagsmenyen for et helt år kom på 181,80 kroner, og gjennomsnittsprisen per middag per person var 9,9 øre. Av menyforslaget framgår det at 120 middager, det vil si hver tredje, var basert på sild.

Arne Garborg skrev et år før *Kokebok for folkeskolen og hjemmet* kom ut, i 1890, om Hanna Winsnes' kokebok i *Samtiden*. Han skrev bl.a. "Man oplever slagtedage med deres festlige travlhed; man er med på brygning og bagning, syltning og

"Anvisning for arbeiderfamilier i smaa kaar til billige og nærende middagmaaltider."

Antall mid-dager	Middag	Pris pr middag	I alt
25	Utvannet og stekt sild med poteter og melkevelling	0,30	7,50
52	Innmat med suppe og poteter	0,35	18,50
40	Spekesild med poteter og øllebrød	0,35	14,00
20	Fersk sild og sildesuppe	0,35	7,00
10	Sildegryn og pannekaker	0,35	3,50
25	Sildekaker og havregrynsvelling	0,39	9,75
20	Havregrøt og blodpannekake	0,42	8,50
15	Potetsuppe og plukkfisk	0,56	8,40
15	Seisuppe og seikaker	0,56	8,40
20	Stekt lever og risengrynsvelling	0,58	11,60
20	Ertesuppe og lutefisk	0,65	13,00
15	Bønnesuppe og flesk	0,67	10,05
15	Lapskaus og saftsuppe	0,75	12,00
15	Risgrøt og stekt flesk	0,80	17,60
20	Ferskt kjøtt og kålsuppe	0,80	17,60
	Salt grynsuppe med amerikansk kjøtt og potetstappe	0,82	8,20
10	Kjøttkaker og grønnsaksuppe	1,20	12,00
18	Restemat		

Kilde: Dorothea Christensen, Helga Helgesen, *Kokebok for folkeskolen og hjemmet*, Kristiania 1891. Her sitert etter *Indeksproblemer M.V. En materialsamling*, Utgitt av Oslo Kommunale Statistiske kontor. Oslo 1942. s. 33.

stegning, skurning og vask. Man er med i fjøset og ser på kjørene, som fodres og melkes, kalvene, som blir syge og får medicin, grisene, som gjødes, budeien, som er alle disse dyrs hyggelige forsyn og mor; man studerer livet i hønsegården og interesserer sig for, hvem af hønseene der verper bedst, eller hvad man skal give gjæssene at spise. Leilighedsvis ser man indom i drengstuen, hvor folkene æder grøt og sild uden at misunde herskabet hverken laksen eller oksestegen.

Det laves nemlig godt inde hos herskabet. Der vades i eg, sukker og smør; lader og kjeldere ere fulde; man tager...tager...tager ...og plages ikke af spørgsmålet om, hvor man skal tage det fra. Thi verden er i orden. (...) - Her skal de se en pudding: "Den ene forpart av en spædkalv koges uden salt, til den bliver en stiv gelé...Til 1 pund af denne gelé tages saft af 3 citroner og 1 pund raffinade; heri skal røres 1 time. Når geléen begynder at stivne røres enten bringebær-syltetøi eller andet slags syltetøi i, hvorpå den heldes i vaser og spises kold." Den heder diamantbudding; det tror jeg sgu gjerne. (...)

Så kommer saucerne; der er smør og fløde, fløde og smør. Deri kommer sukker, eddike, rødvin; kapers, surt og sødt, syltede østers; hakkede ansjoser, muskatblomme, kajenne, peberrod...intet raffinement, men heller ingen humbug; vi kan spise så trygt og godt, som sad vi under Abrahams telt i Mamre lund og åd tykmelk sammen med Vorherre." (Arne Garborg, *Artikler og essay I*, Oslo 1980. s. 410-412.)

for myndighetene i de store byene å undersøke befolkningens levevilkår, rett og slett fordi det var her arbeiderklassen, som de første undersøkelserne tok sikte på å undersøke, var tallrik og i sterkest vekst. I Norge ble det utført 186 000 årsverk i industrien i 1914, og av disse hele 36 000 i Kristiania. Smaalenene var det nest største amtet med 18 000 utførte årsverk.⁷ Det var bare Kristiania som med sine 1 600 hektar, og noen få andre områder som hadde en konsentrert, urban arbeiderbefolkning. I hovedstaden var 40 prosent av den mannlige og vel 16 prosent av den kvinnelige befolkningen over 15 år ansatt i industrien.⁸

Et gaardbrukerbudget

Einar Storsteen begrunnet innhenting og analysen av et "gaardbrukerbudget" slik: "Den økonomiske litteratur har gjennom lange tider kun i meget ringe utstrækning beskæftiget sig med den saakaldte middelstand. Naar den hithørende litteraturs forfattere ikke gjorde teoretiske spekulationer eller fremstillinger av selve den økonomiske virksomhet i sin helhet eller i dens enkelte forskjellige grene til gjensstand for sit arbeide, men valgte at undersøke en enkelt stand inden befolkningen og dennes stilling og livsvilkaar, saa har det vesentlig været arbeiderklassen, der fanget interessen, hvad der naturlig skyldtes den iøinefaldende økonomiske elendighet, hvorunder denne klasse har lidt, og ønsket om at bidrage noget til en bedring i denne tingenest tilstand."⁹ Dette hadde, hevdet Storsteen videre, beklagelige konsekvenser: "I teori som i praksis sees nemlig kun altfor ofte den opfatning at ha været avgjørende, at der paa samfundsstigen kun er ett skille, der blir at tillegge væsentlig betydning, skillet mellom paa den ene side arbeiderklassen og paa den an-



Einar O. Storsteen (1885-1962) cand.jur. 1909. Fra 1913-1918 sekretær i Sosialdepartementet, fra 1918 byråsjef. Fra 1926-1945 byråsjef i Statistisk sentralbyrå, generalsekretær i Norsk Forening for Sosialt Arbeid fra 1924 til 1960, redigerte "Sosial Håndbok for Norge", 1937, ny utgave i 1952, i en årrekke redaktør av tidsskriftet Sosialt Arbeid på vegne av Norsk Forening for Sosialt Arbeid. Fra 1924 til 1960 var han foreningens generalsekretær og forfattet en rekke skrifter om priser, indekser, husholdningsregnskaper og boligspørsmål. Fotografiet viser Einar Storsteen får Kongens fortjenestemedalje i gull 1954.

den side de øvrige samfundslag. Og følgen av denne opfatning har da været tilbøieligheten til væsentlig kun paa den nedre side av denne grænse at la staten træde beskyttende eller støttende til, mens de paa den øvrige side staaende samfundslag forutsættes baade at ha evne og forpligtelse til at gaa sammen om

byrdene derved" (s. 2). Storsteen ville altså med sitt "gaardbrukerbudget" vise at det i "middelstanden" "muligens (...) kan paavises grupper, der i økonomisk henseende neppe er synderlig bedre situert end i hvert fald de noget bedre stillede blandt arbeiderne" (s. 2). At det kunne forholde seg slik "synes

at fremgaa derav", hevdet Storsteen, at spørsmålet "leilighetsvis kan sees berørt i dagspressen, likesom det ikke er usedvanlig mand og mand imellem at høre den paastand anført, at enkelte middelstandsgrupper kaar, saa langt fra at være gunstigere end arbeiderklassens, tvertimot i mange henseender er slettere" (s. 2). Hvordan det i "virkeligheten forholder sig hermed", lot seg imidlertid først bringe på det rene, mente Storsteen, etter at det var innsamlet "et nogenlunde fyldig materiale av husholdningsregnskaper fra de forskjellige samfundslag" (s. 2). For det første ønsket Storsteen å belyse middelstandens økonomiske levevilkår, og valgte "gaardbrukerlassen" fordi den utgjorde en "betrægtelig del av middelstanden" (s. 3), og for det andre ønsket han å sammenlikne middelstandens levevilkår med de 12 arbeiderbudsjettene Rygg hadde publisert i 1909.

Einar Storsteen fikk bare én gårdbrukerfamilie til å føre regnskap.¹⁰ Den var fra Vestlandet og skulle danne et "billede *en miniature*" (s. 3) av livet på et gårdsbruk i "de indre dele av de vestlandske fjorddistrikter, hvor man hovedsagelig kun har gaarden at leve av, uten at man som ute i kystdistrikterne kan forøke sine inntægter ved fiskeri" (s. 4). Gården lå i "Nordre Sundmør" og hadde en "skyld på 4,45 mark", besetning på en hest (med føll), 7-8 kyr, 2 kalver, 12 sauer og 2 griser. "Den dyrkede jords utstrækning var ca. 16 maal, hvorav ca. 9 maal anvendtes til aker, (halvdelen byg og halvdelen havre) og ca. 1 1/4 maal til poteter, medens den kunstige eng utgjorde ca. 6 maal" (s. 4). Gården hadde 50 mål eng og 200 mål skog, det hvilte ikke pantegjeld på den og samlet forsikringssum var 14 350 kroner.

Gården utgjorde, ifølge Storsteen, "i utpræget grad en selvforbrukshusholdning" (s. 5), det vil si at det man trengte av råvarer ble produsert på gården, men disse ble i tillegg bearbeidet videre "dels ved husets egne folks virksomhet og dels ved hjelp av leiede haandverkere." Det var derfor "liten kontantomsætning" (s. 6) i en sånn husholdning og pengene som trengtes til varer som måtte kjøpes, ble skaffet ved salg av varer fra gården, men i hovedsak av skogen.¹¹

Gårdbrukerfamilien bestod av "mand, hustru, 1 søn 11 aar gml. og 1 datter 7 aar gml. samt tjenestegut i 15-aarsalderen og voksen pike. Dessuten hører som vanlig paa landet med til husstanden et par kaarfolk" (s. 6). Kårfolkene hadde kost og losji, men holdt seg selv med klær og skotøy, og kjøpte kaffe og sukker.

En ikke ubetydelig del av artikkelen til Storsteen gikk naturlig nok med til å gjøre gårdens driftsregnskap om til et husholdningsbudsjett. Det medførte at produktene som ble produsert og brukt på gården, i driften eller av husholdningen, måtte gis en pris. Gårdens totale driftsinntekter måtte reduseres til et nettotall som kunne sammenliknes med arbeiderhusholdningenes inntekt. Det ble gjort ved å trekke fra de utgiftene som hadde "medgaat til gaardens drift" (s. 7). Storsteen brukte prisen som gjaldt "i vedkommende bygd" (s. 8) for å beregne verdien. Dette var ikke så enkelt som det kan lyde, bl.a. solgte gårdbrukeren da prisene var best, slik fikk han 1,83 kroner per kilo for smøret sitt, mens gjennomsnittsprisen for bygda var 1,70 kroner per kilo. Det var heller ingen enkel sak å anslå verdien av kosten til den midlertidige arbeidshjelp (andel i seterjente, rakstedeie, snekker,

skurhjelp, slåttemann, treskehjelp) og den faste arbeidshjelpen (tjenestetgutt og tjenestepike) som også skulle trekkes fra. Storsteen kom fram til at gårdens bruttoinntekt på 2 407,99 kroner måtte reduseres med driftsutgifter som han hadde beregnet til 1 225,00 kroner, slik at nettoinntekten til gårdbrukeren ble 1 182,99 kroner. Storsteen mente imidlertid at også verdien av kosten til kårfolkene på 146,74¹² kroner måtte trekkes fra slik at gårdbrukerhusholdningen satt igjen med 1 036 kroner, ifølge Storsteen "et ikke meget imponerende beløp" (s. 15).

Storsteen beregnet de samlede "ernæringsutgifter" (s. 18) for husholdningen til 425,56 kroner eller "40 prosent av nettoindtægten", og han henviste til "Engels lov": "Jo mindre inntægten er, desto større % av denne vil medgå til utgifter av denne art" (s. 18). Storsteen var opptatt av de ulike lovmessigheter som var påvist i den utenlandske, og spesielt i den tyske litteraturen som analyserte husholdningsbudsjetter. Han kunne imidlertid ikke slutte seg til "den Gerloffske (...) sats" (s. 22) som hevdet at sukkeret var en "gradmaaler for et folks eller en folkeklases materielle velbefindende" (s. 22). Det lave sukkerkonsumet blant "landbefolkningen", i forhold til arbeiderklassen i byene som hadde et sukkerforbruk som nærmet seg "de høiere klassers forbruk", skulle etter Gerloff bety at landbefolkningen "befandt sig paa et lavere nivaå i økonomisk henseende end arbeiderklassen" (s. 22). Gerloffs tese brøt ikke bare helt med den argumentasjon som ble brukt i 1880- og 1890-åra av forkjemperne for å fjerne tollene på kaffe og sukker og gå over til direkte beskatning, men også med en del av de funn Boye Strøm gjorde i 1888.¹³ En tredje lovmessighet Storsteen viste til var Schwabes lov:

En side av Nikolai Ryggs husholdningsbok som viser innkjøpene den 19. juni 1912. Slike regnskapsbøker danner grunnlaget for forbruksstatistikk og skulle inneholde verdi og mengdetall. Selv Ryggs regnskapsbok illustrerer hvor vanskelig det var å kartlegge mengdetallene for enkelte varer, f.eks. tre makreller, persille, agurk og en kake.

	Transport	92 71
18	klærskind	— 10
19	1 Kgs. Fyldsmør	2 20
	1 Margarin	1 40
	1 Gaupbrød 800gr	— 20
	1 Grovbrød 400gr	— 10
	2 stb. Lax	2 00
	Agurk	— 30
	3 Makrel	— 60
	Persille	— 5
	Kake	— 10
	1 Kalkun	— 25
	2 1/2 st	— 28
	en gut som lparul	— 19
	1 pund Grønsaker	— 18
	1 Ullher	— 15
	Ryfylkebrot	— 30
	1 stb. Gacela	— 48
	1/4 Kgs. Fasin	— 14
	1 brød 850gr	— 20
92.71	1 loff 400gr	— 20
9. 50		9 38
82. 21		

"Jo fattigere en er, desto større er den sum, som man i forhold til sin indtægt maa gi ut til husleie" (s. 72). Schiffs "lov", som hevdet at ut-

giftene til klær øker med inntekt, ble det imidlertid ikke vist til. For å vise prisforskjellene mellom by og land beregnet Storsteen hva gård-

brukerhusholdningens forbruk av en del viktige matvarer ville ha kostet hvis maten hadde vært kjøpt i bygda og hva den samme maten ville ha kostet i Kristiania. I pris-sammenlikningen tok Storsteen med forbruket av matvarer til kårfolkene og sesongarbeiderne, derfor var kostnadene til matvarer i denne beregningen noe høyere enn bare for gårdbrukerhusholdningen.

En annen vanskelighet ved sammenlikningen, som Storsteen også pekte på, var at gårdbrukerhusholdningen brukte ved fra egen skog til å bake brød, mens arbeiderfamilie-ne kjøpte brød. Veden som ble benyttet til å steke brødene, varmet også opp gårdbrukerens hus. Verdien av veden som gårdbrukeren hentet i sin egen skog var satt til 100 kroner, men det var helt umulig å fordele disse 100 kronene på oppvarming og mat. Altså et forhold som tilsa at forskjellen i kostnader til mat mellom Sundmøre og Kristiania skulle vært noe mindre, men først og fremst eksemplifiserer det hvor vanskelig det var å sammenlikne en selvforsyningshusholdning med en arbeiderhusholdning som kjøpte så å si alt den trengte for penger. På den annen side tok ikke Storsteen hensyn til at arbeiderhus-truen i stedet for å bruke tid til å hente ved og bake brød kunne sitte på lesesalen i Deichmanske bibliotek eller se på greske og romerske statuer i Nationalgalleriet. Det vil si en type forbruk som ikke kostet noe, og som følgelig heller ikke ble registrert.

Merkostnadene ved å måtte kjøpe den mengden matvarer i Kristiania som gårdbrukerhusholdningen (pluss kårfolk og arbeidshjelp) brukte på ett år var nær 400 kroner. Andre prishistoriske data bekrefter at det ser ut til å være et generelt trekk at jo lenger tilbake i tid

Tabell 2: Priser på matvarer. Sundmøre og Kristiania. 1. september 1911-31. august 1912

Varetype	Mengde	Pris Sundmøre kr	Pris Kristiania kr
Flesk og svinekjøtt	79 kg	64,73	97,17
Salt fårekjøtt	55 kg	32,50	48,40
Ferskt fårekjøtt	5 kg	2,80	5,55
Ferskt kalvekjøtt	46 kg	20,05	33,12
Kaniner	5,5 kg	3,20	5,83
Kukjøtt	40 kg	24,00	40,40
Salt torsk	144 kg	16,04	61,92
Rugmel	707 kg	128,83	144,93
Byggmel	461,7 kg	73,87	101,57
Havremel	408 kg	57,12	142,80
Nysilt melk	370 l	33,83	68,45
Skummet melk	1340 l	26,80	96,48
Smør	17,95 kg	30,53	39,31
Poteter	16 hl	64,00	91,52
I alt		578,30	977,45

Kilde: Einar Storsteen: Et gaardbrukerbudget, *Statsøkonomisk tidsskrift*, 1915 s.19

det gås, jo større var de regionale prisvariasjonene.¹⁴

I avhandlingen gikk Storsteen gjennom regnskapet for gårdbrukerhusholdningen post for post, og kom fram til at husholdningens utgifter til forbruk tilsvarte 1 194,99 kroner. Tallet stemte imidlertid dårlig overens med husholdningens nettoinntekt som ble satt til 1 036,00 kroner. Forklaringen Storsteen gav var at familien hadde "i aarets løp (...) opspart for kr. 58,73" (s. 78). Nettoinntekten måtte derfor reduseres til 977,52 kroner, men så måtte det legges til 79,80 kroner som var verdien av "beholdningen" av naturalia ved "regnskapsaarets begyndelse" (s. 78) slik at nettoinntekten ble 1 057,38 kroner. Det vil altså si at utgiftene var 137,61 kroner høyere enn inntekten, det innebar blant annet at for å klare å avbetale 155,00 kroner på gjeld, måtte familien stifte ny gjeld på 137,61 kroner. Men, ifølge Storsteen, ble "[s]tørsteparten herav visstnok dekket umiddelbart efter regnskapsaarets utgang derved, at en

gris blev slagtet og solgt for kr. 113,60" (s. 78).

Tallet for arbeiderhusholdningene kom Storsteen fram til ved å ta de gjennomsnittlige mengdetallene for

Tabell 3: Samlede utgifter til forbruk for en gårbrukerhusholdning på Sundmøre og seks arbeiderhusholdninger i Kristiania. 1. september 1911-31. august 1912

Utgift	Sundmøre	Kristiania
Ernæringsutgifter	425,56	670,00
Klær og sko	200,00	200,00
Bolig	100,00	275,00
Brensel og belysning	113,96	105,00
Vask og hygiene	8,90	8,90
Husgeråd	24,26	24,26
Aviser, porto	36,90	36,90
Adspredelser	31,58	31,58
Skatter	48,30	43,16
Forsikring	35,73	35,73
Diverse (bl.a.nedbetaling av gjeld)	169,80	169,80
I alt	1 194,99	1 600,33

Kilde: Einar Storsteen: Et gaardbrukerbudget, *Statsøkonomisk tidsskrift*, 1915 s. 77

de seks Kristianiahusholdningene i Ryggs undersøkelse fra 1906/07, og multiplisere dem med gjennomsnittsprisene for Kristiania fra 1. september 1911-31. august 1912.

For å sammenlikne levevilkårene til gårdbrukerhusholdningen med arbeiderhusholdningene i Kristiania gjorde Storsteen enda to omregninger. Først omregnet han verdien av Sundmørs-husholdningens forbruk til Kristiania-priser, og deretter tok han hensyn til antall forbruksenheter i husholdningene. Han konkluderte: "Resultatet blir efter dette, at gaardbrukerfamilien i 1911/12 har staat i en bedre økonomisk stilling end 3 av de 6 arbeiderfamilier (...), mens den har staat noget daarligere end de 3 øvrige" (s. 81). Storsteen la imidlertid ikke skjul på at gårdbrukerfamilien hadde "gjort en bedre anvendelse av de til dens disposition staaende midler end samtlige arbeiderfamilier" (s. 81). I den forbindelse pekte Storsteen på at "at familien saagodtsom ikke har brukt paalæg, en omstændighet, der (...) tør finde sin forklaring deri, at der i husholdningen brukes brød, ved hvis bakning sirup anvendes: benyttelsen av søtt brød vil nemlig utvilsomt bevirke, at savnet av paalæg gjør sig langt mindre gjældende end der, hvor almindelig brød anvendes"¹⁵ (s. 22).

Gårdbrukeren og arbeiderens totale livssituasjon ble også sammenliknet av Storsteen. Bonden var "sin egen herre og vet (...), at jo mere arbeid han legger i gaarden, des større fordel vil han selv ha av den nu og hans børn faa i fremtiden. Arbeideren derimot er lønnsarbeider. Hans arbeide er med industriens utvikling blit stadig mere spesialisert og som følge derav ensformigere¹⁶ og foregaar - ofte under en øresønderrivende larm - i fabrikklokaler, der selv om der baade fra samfundets

og arbeidsgivernes side maate være foretat de mest omfattende forholdsregler til beskyttelse av arbeiderne i enhver retning - allikevel kun altfor ofte er støvfyldte og forøvrig sundhetsskadelige, f.eks. paa grund av voldsom hete eller gasarter, der utvikles under arbeidet" (s. 82). Beskrivelsen av byarbeiderens hverdag fortsatte med at han etter arbeidstid var "henvist til at færdes i støvete, ildelugtende og lysfattige gater, forsaavidt han ikke vil søke tilflugt i et vertshus eller lignende eller forbli hjemme i en leilighet, der vistnok som oftest er befolket i adskillig større utstrækning end stæmmende med bolighygienens krav" (s. 83), mens gårdbrukeren "naarsomhelst (...) kunne færdes ute i frisk luft" (s. 84). Einar Storsteens sikte med beskrivelsen var ikke å stille seg i den svært tallrike flokken som bl.a. av disse grunner priser landlivets antatte kvaliteter, mens vilkårene for et godt liv skulle være tilsvarende dårlig i byen. Han var ute etter å korrigere holdninger som bl.a. professor Aschehoug hadde framført: "Det kan jo ikke sies, at arbeiderne ikke har raad til at kjøpe kraftig kost, naar de i stedet derfor kjøper rusdrikke eller tobak, eller arbeiderskene kjøper pynt."¹⁷ Storsteen brukte sin beskrivelse av arbeiderens heller triste hverdag til å hevde at det hos arbeideren kunne oppstå "en i og for seg lettforstaaelig trang" til "at faa noget, der kan live op og smaker godt, en trang, der er mere end sterk nok til i tilfælde - at overdøve fornuftsens stemme" (s. 85). Dette tok ikke professor Aschehoug tilstrekkelig hensyn til, og dessuten forvekslet han, ifølge Storsteen, et behovs "viktighetsgrad med den intensitetsgrad, hvormed det i det enkelte øieblik gjør sig gjeldende" (s. 86). Aschehougs standpunkt falt sammen med og var "raadende hos den største del av de bedrestillede lag inden

befolkningen". Standpunktet forutsatte i virkeligheten at "de fattige samfundsmedlemmer skulde være i besiddelse av større karakterstyrke og selvfornegtelsessevne end andre, idet man glemmer, at de tvertimot er som andre mennesker med de samme skrøpeligheter som disse og med en i hvert fald ikke mindre trang til livsnydelse og livsglæde" (s. 86)¹⁸. Storsteen la imidlertid ikke skjul på at gårdbrukerfamilien, som ikke hadde noen utgifter verken til alkohol eller tobakk, hadde utvist en "mere end almindelig" (s. 86) stor dyktighet til å husholde. Slik at han, alle forhold tatt i betraktning, mente at "gaardbrukerfamilien i hvert fald [hadde] været likesaa godt stillet som de bedst lønnede av de 6 arbeiderfamilier" (s. 87).

Storsteen kunne altså konkludere med at levevilkårene i gårdbrukerhusholdningen og i arbeiderhusholdningene i Kristiania var like. Han utvidet konklusjonen og hevdet at den økonomiske stillingen "tør antas i alt væsentlig at være den samme for de daarligst stillede inden bondestanden og de bedst stillede inden arbeiderklassen" (s. 93). Hvor representativt var dette gårdsregnskapet? Målt etter størrelsen på innmark, drøyt 16 mål, var det ikke et spesielt lite bruk. Vel 60 prosent av alle gårdene i Norge hadde mindre enn 20 mål innmark. De aller minste brukene tilhørte husmenn med jord¹⁹, og ble ikke drevet av "den egentlige bondestand".

Gårdbrukerfamilien levde i en slags naturalhusholdning ("selvforbrukshusholdning"), og det heftet usikkerhet ved prissettingen av produktene som ble brukt i driften eller av husholdningen. Det var nok utbredt at gårdbrukerne solgte de beste produktene, mens de brukte det

som var vanskelig å få avsatt eller som hadde lav pris på grunn av dårligere kvalitet. Dette var et moment som gjorde både den beregnede inntekt og den beregnede forbruksutgift for stor. På den annen side tok ikke Storsteen hensyn til at gårdbrukerhusholdningen faktisk hadde en formue, satt lik den samlede forsikringssum, på nær 15 000 kroner. Hovedinnvendingen mot sammenlikningen vil nok likevel være at det overhodet ikke ble tatt hensyn til den mengde arbeid som gikk med til å dekke husholdningenes forbruksutgifter. Det gjaldt ikke bare for gårdbrukeren selv, som nok hadde en lenger arbeidsdag enn Kristiania-arbeideren, eller for hustruen som ganske sikkert hadde ansvaret for fjøset, men på gården var det tjenestegutt og tjenestejente, som delvis ble lønnet med kost som de selv bidrog til å produsere. En betydelig større mengde nedlagt arbeid bidrog til at gårdbrukerhusholdningen kunne ha forbruksutgifter som svarte til lønnen til en arbeider i Kristiania. Det er merkelig at Einar Storsteen ikke trakk fram at levevilkårene til gårdbrukerhusholdningen forutsatte en rære og mer primitiv tilegnelse av fremmed arbeid enn det den moderne storindustrien gjorde, selv om det skjedde i frisk luft.

Studien ble avsluttet ved at Storsteen trakk noen politiske konsekvenser av sine funn. Hovedkonsekvensen måtte være at det ikke måtte bli slik at småbøndene skulle pålegges byrder for å lette forholdene for arbeiderklassen, men arbeiderklassen kunne heller ikke pålegges byrder "til støtte for bondestanden" (s. 96). Men det var nettopp det siste som, ifølge Storsteen, var i ferd med å skje: "[L]andbrukets gamle krav paa en alt mere utstrakt toldbeskyttelse synes stadig at vokse i styrke og omfang" (s. 96). Øket tollbeskyttel-

Statistikken ble produsert ved at hvert eneste vareslag fra regnskapsbøker ble summert. Det skjedde ved at regnskapsbøkene ble klippet fra hverandre og sortert etter vareslag

2 brød à 850	0,40
1 brød alu 900	20
1 brød 900	20
brød alu 850	20
1 brød 850	20
brød alu	20
1 gang brød 850	20
1 brød alu 900	20
1 brød alu 850	20
1 brød alu 850	20
1 gang brød 850	20
1 brød 850	20
1 brød alu 900	20
1 brød 850	20
1 gang brød 850	20
2 brød à 850	40
brød 850	20
1 brød alu 900	20
1 brød 850	20
brød 850	20
1 brød 850	20
1 brød 850	20
1 brød 850	20
1 brød 850	20
1 brød 850	20
2 brød alu à 850	40
1 brød alu 900	20
1 brød alu 850	20
1 brød 850	20

se ville, etter Storsteens mening, bare muligens bedre forholdene vesentlig for de aller minste gårdene, samtidig som tollbeskyttelsen helt sikkert ville vanskeliggjøre livsvilkårene for "samfundets øvrige mindre bemidlede medlemmer" (s. 106). Derfor advarte han mot å bruke tollbeskyttelse for å støtte landbruket.²⁰

19 handelsfunksjonærer og én embetsmann

Nikolai Rygg begynte sin publisasjon, "Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v.",²¹ med at "[u]ndertegnede hadde allerede tidligere forsøkt at indsamle husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer, bl.a. ved oppstilling av præmier for regnskap for årene 1910 og 1911, men det viste sig at være forgjæves" (s. 1). Året etter ble det rettet "direkte henvendelse" (s. 1) til om lag 50 personer "om for året 1912 at føre et detaljert regnskap" (s. 1), og da lyktes det å få inn "19 husholdningsregnskaper pluss et partielt ungkarsregnskap"²² (s. 1). De husholdningene som førte regnskapsbøker mottok 10 kroner. Av funksjonærhusholdningene som leverte budsjett var ni fra Kristiania, tre fra Kristiansand, to fra Moss, to fra Fredrikstad og en fra Stavanger, Haugesund og Ålesund. En av funksjonærene var offentlig ansatt (i posten), mens resten var ansatt i private bedrifter. Av de 19 funksjonærene var åtte ansatt i forretninger (papir-, manufaktur-, maskinforretninger), mens fire var i bank. Av de 19 budsjettene hadde 12 forbruksutgifter som til sammen utgjorde mindre enn 3 000 kroner, mens sju av budsjettene hadde forbruksutgifter som i alt utgjorde mer enn 3 000 kroner. Ett av budsjettene med under og to av budsjettene med over 3 000 kroner i totale forbruksutgifter måtte imidlertid utelukkes på grunn av ufullstendige



Nicolai Rygg (1872-1957), skomakersønn fra Stavanger, cand.jur. 1894, først ekstraskriver, fra 1898 sekretær i Det statistiske Centralbureau, i 1907 universitetsstipendiat og fra 1910 professor i statsøkonomi og statistikk, i 1913 direktør i Det statistiske Centralbureau og fra 1920 direktør i Norges Bank. Ifølge Gunnar Jahn var Nicolai Rygg før 1907 "i realiteten (...) direktør Kiærs nærmeste medarbeider og rådgiver. Han hadde en fri stilling og var ikke som de andre bundet til å arbeide med en bestemt del av statistikken". *Norsk biografisk leksikon*. Bind XII. Oslo 1958, s. 49. Hans lange virke som direktør i Norges bank (1920-1946) og forsvar for paripolitikken i mellomkrigstida har skygget for hans virke som statistiker. Rygg skrev bl.a. to kapitler i jubileumsskriftet *Christiania Dampkjøkken i femti år (1858-1908)*, Christiania 1980: Christiania Dampkjøkkens virksomhet. En socialstatistisk oversikt og Priser og prissvingninger (s. 129-175), en artikkel om Eilert Sundt på 100-årsdagen for hans fødsel i *Statsøkonomisk tidsskrift* 1917 (s. 157-168), *Norges Banks historie* i tre bind, det første kom alt i 1918, mens det tredje først var ferdig i 1954.

oppgaver, slik at det bare er 11 husholdninger i gruppen med den laveste og fem husholdninger i gruppen med de høyeste forbruksutgiftene. Husholdningene med forbruksutgifter under 3 000 kroner var i gjennomsnitt på 2,1 forbruksenheter, mens husholdningene med forbruksutgifter over 3 000 kroner i gjennomsnitt bestod av 2,8 forbruksenheter.²³

Resultatene ble ikke sammenliknet med arbeiderbudsjettene Rygg hadde samlet inn noen år tidligere, og materialet ble i svært liten grad analysert, bortsett fra at Rygg viste at "[d]en procentwise anpart av totalutgifter som falder paa næring, er, som saa ofte før paavist, synkende" (s. 11). Grunnen til Ryggs varssomme behandling av materialet

var ganske sikkert at det sprikte i alle retninger både når det gjaldt inntekt og totale forbruksutgifter.²⁴ Regnskapene hadde heller ikke mengdetall, en mangel som også ble påpekt i samtida.

Rygg korresponderte selv med funksjonærene da han reviderte regnskapene. Blant annet fikk bankfunksjonær Johansen i Moss ikke mindre enn 11 spørsmål til sitt regnskap, og han svarte så godt han kunne. Johansen hadde ikke oppført noen husleie fordi han hadde "leiligheden gratis for Bestyrelse av Bankens Eiendom"²⁵, men anslo på spørsmål fra Rygg at husleien ville ha vært 360 kroner. "Landmandsprodukter" kunne Johansen ikke "nærmere specificere" fordi han hadde en "Leverandør" og førte ba-

re navnet hans opp hver gang han kjøpte mat- og kolonialvarer. Under punkt 9 forklarte bankfunksjonæren: "Det uforstaaelige Ord, vare et "lavet Udtryk" jeg havde brugt paa et Regnskab, der var lavet til "privat" Brug. Det er nu rettet til "Spirituosa". Det bedes undskyldt at det ved en Forsømmelse ikke var rettet paa den Extrakt, som blev sendt Dem." Bankfunksjonæren avsluttet med å opplyse Rygg om at "vi lever godt - ikke flot-feier- ingen større Selskabelighed."

Rygg brakte imidlertid inn en del annet stoff som bidrog til å kaste lys over funksjonærenes livsvilkår. "Andet Avsnit" av NOS VI. 44 var viet "Regnskap ført for en aarrekk av en offentlig funktionær" (s. 30-35). Her ble kostnadene gitt for en husholdning fra 1898 til 1914 hvor forsørgeren først var handelsbetjent i en mindre by, deretter reserve ved postkontoret i Kristiania, postbud og til slutt "pakmester". Rygg korresponderte i en årrekke med pakkmeesteren, også etter 1914, da han flyttet og ble ansvarlig for posten på Rjukanbanen. Materialet er interessant i den forstand at det peker mot livsfaseanalyse og paneldata.

"Tredje avsnit" (s. 37-44) i publikasjonen kalte Rygg "Oplysninger om familier med høiere indtægt", altså ikke husholdningsbudsjetter, men "spredte oplysninger" (s. 37) om en embetsmann med gasje på 5 000 kroner, en annen embetsmann med gasje på 4 875, forbruksutgiftene til en prest (4 120 kroner) og en lege (7 240 kroner), og til slutt: "Embedsmand, Kristiania. Samlet indtægt 10 000 kroner. Familien består av mand, hustru og tjenestepike. I aarets løp fravær paa reise ca. 2 maaneder" (s. 38). Denne embetsmannens forbruksutgifter forelå i "mere specificert form" (s. 38). Av Ryggs etterlatte papirer framgår det

Tabell 4: Forbruksutgifter for handelsfunksjonærer. 1912



	Alle, prosent	Alle, kroner	Budsjetter under 3 000 kroner	Budsjetter over 3 000 kroner
Matvarer	28,53	821	657	1 102
Sprit	1,44	45	20	88
Tobakk	0,71	18	18	19
Klær	13,51	400	290	589
Bolig	14,40	424	319	604
Brensel og lys	4,42	125	102	163
Vask og hygiene	2,43	70	49	106
Innbo	4,34	120	96	159
Lege og medisin	1,07	33	21	53
Forsikring	2,04	63	48	88
Bøker, aviser og porto	1,56	45	38	58
Utgifter til fast eiendom	0,43	17	2	42
Avdrag og renter på gjeld	4,88	177	100	310
Innsatt i bank	0,27	9	8	9
Forskjellige utgifter	15,13	491	266	876
Utgifter til have	0,13	3	4	2
Diverse	0,49	16	8	312
I alt	100,00	3 004	2 132	4 497

Kilde: NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v. Kristiania 1915. s. 26f.

at det var hans eget husholdningsregnskap for året 1913 han publiserte. I Nicolay Ryggs etterlatte papirer fins regnskapsbøkene og detaljerte og bearbejdede regnskaper for hans husholdning for årene 1911, 1912 og 1913. Måten han bearbejdet dem på viser at han også kunne glede seg over føringen, revideringen og den enkle, men slett ikke trivielle, organiseringen og oppstillingen av råttallene.

Mens Storsteens gårdbrukerhusholdning ikke hadde utgifter til alkohol i det hele tatt, bestod posten "Spiritousa og tobak" i Ryggs regnskap av "8 fl. whisky 32,25, 1 fl. punsch 2,30, 3/2 fl. matkonjak 2,52, 10 fl. sherry, 1 fl. champagne 7,50, 1 fl. portvin 2,55, 1/2 fl. matsherry 0,60. 85/2 øl 12,10, 27/2 landsøl 2,66, 2 fl. potøl 0,36, 2/2 bjør 0,28, Cigarer 69,80, cigaretter 1,35" (s. 40). Formodentlig har Rygg fortært de 8 flaskene med whisky med i alle fall noe av "sel-

ters (33 1/1, 1 1/2 fl.) 5,05, selterssiffrer (19) 4,75", (s. 40) og dermed skulle det definitivt kunne slå fast at pjolteren ikke lenger var bare bohemens, men også embetsmannens drikk, selv om Ryggs pjoltere sikkert var tynnere.

En røff sammenlikning av handelsfunksjonærene med høy og lav inntekt ble også foretatt. Mens forbruksutgiftene til næringsmidler per forbruksenhet var 311 kroner for husholdningen med totale forbruksutgifter under 3 000 kroner, var de 367 kroner for husholdningen med totale forbruksutgifter over 3 000 kroner. For embetsmannshusholdningene lå de imidlertid mellom 398 og 516 kroner per forbruksenhet. Det siste tallet gjaldt for embetsmannen med en samlet inntekt på 10 000 kroner. Det er viktig å legge merke til at Rygg presenterte de absolutte tallene og de kvalitative forskjellene i forbruket, i tillegg til at han også pekte på hvordan det

relative forholdet mellom kostnadsartene endrer seg med forbruksutgiftenes størrelse. En sammenlikning av forslaget til middagsmeny for et helt år for en arbeiderfamilie, hvor altså fisk=sild, gjengitt i ramme 1, med Ryggs forbruk av fisk i 1912, viser at de kvalitative forskjellene var formidable (se faksimile 3, side 52).

Rygg viste deretter til arbeiderbudsjettene fra 1906/07 hvor, prisstigningen fra 1906 til 1914 inkludert, forbruksutgiftene til næringsmidler per forbruksenhet var mellom 197 og 299 kroner. Dette utgjorde imidlertid 50 prosent av de totale forbruksutgiftene i arbeiderhusholdningene i Kristiania, og om lag 60 prosent av de totale utgiftene for arbeiderhusholdningene utenfor Kristiania. For embetsmannen med 10 000 kroner i samlet inntekt utgjorde kostnaden til matvarer 17,2 - til klær 14,5 - og til husleie, brensel og lys 16,2 prosent, eller til sammen 47,9 prosent av alle utgifter til forbruk.

171 regnskaper fra "arbeidere og andre smaakaarsfamilier"

Hvor store anstrengelser Rygg enn hadde gjort for å skaffe et bredt materiale (50 husholdningsregnskaper) som kunne tjene til å belyse handelsfunksjonærenes livsvilkår, kunne verken det materiale han til slutt lyktes å samle, eller analysen av det, på noen som helst måte måle seg med hans 12 arbeiderbudsjetter fra 1906/07. Men den forbruksundersøkelsen som Kristiania kommunes statistiske kontor²⁶ planla i 1911, stilte alle tidligere undersøkelser i skyggen. Og det kan ikke herske noen som helst tvil om at dette er den første forbruksundersøkelsen som ble gjennomført i Norge på en måte og i et omfang som gjorde resultatene sikre og troverdige i en helt annen forstand

Ryggs fiskeforbruk i 1913. Her er alle underpostene for fisk ordnet og gitt med mengde- og verditall. Summen for hvert fiskeslag ble publisert, så her er statistikken nesten ferdig.

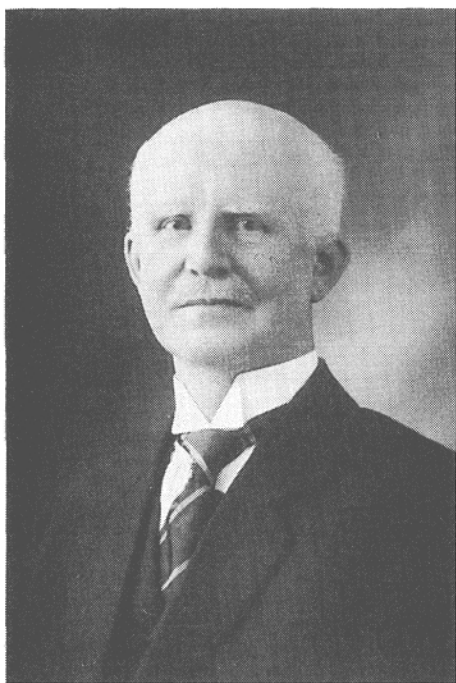
Fisk					
Forsk.	Opneth	Rikestorsk	Rikestørje	Hermetisk	Brøllom- tunnings
✓ 1.64	3.5k. ✓ 2.20	1/4k. ✓ -84	1/2k. ✓ -70	Hermetisk	
3.0k. ✓ -64	2. ✓ 2.60		1/2. ✓ -75	Hermetisk	1. sk. ✓ -05
1/2k. ✓ 1.25	5.5k. ✓ 4.80	V	1/2. ✓ -75		2. ✓ -10
✓ 1.-	V	Lutefisk	2 ✓ 1.-		2. ✓ -10
4.0k. ✓ -65		✓ -45	✓ 3.20	Amor.	4. ✓ -20
1.5k. ✓ -81	Gjerdale	✓ -40		1. sk. ✓ -45	2. ✓ -10
3.0k. ✓ -77	1/2k. ✓ 1.65	✓ -50		1. ✓ -20	2. ✓ -10
2. ✓ -65	V	✓ -65	Fisk	2. sk. ✓ -65	4. ✓ -20
✓ 6.35		V ✓ 2.00	✓ 1.15	V	2. ✓ -10
✓ -90	Hermetisk		✓ 1.10	Hermetisk	19 ✓ -95
✓ 14.66	6.0k. ✓ 1.83	Gjerdale	✓ -35	Hermetisk	
	15. ✓ 3.46	6.0k. ✓ -42	V 300		
Hermetisk	14. ✓ 2.20	16. ✓ 1.08			
✓ -50	8. ✓ 1.44	14. ✓ -86	Fiskeboller		
V	21. ✓ -75	10. ✓ -57	10.0k. ✓ -30		
	64. ✓ 19.68	1. ✓ -07	V	Hermetisk	Hermetisk
	V	2. ✓ -14		1. sk. ✓ -20	6.0k. ✓ -30
Hermetisk		5. ✓ -40		2. ✓ -35	
1/2k. ✓ 1.40	Laks	6. ✓ -42		1. ✓ -20	
2.0k. ✓ 1.20	V 13.60	6.0k. ✓ 3.96	Fiskeboller	5.0k. ✓ -95	
3.1k. ✓ 2.60	V	V	28.0k. ✓ 1.40		
		Rikestørje	30. ✓ 1.50		
Hermetisk	Laks	1.0k. ✓ -10	6. ✓ -30	Hermetisk	
✓ 1.30	20.0k. ✓ 4.40	10. ✓ -10	13. ✓ -52	Hermetisk	80
✓ 1.12	✓ -30	2. ✓ -10	12. ✓ -48	V	
V 2.42	10. ✓ -25	4. ✓ -30	16. ✓ -20		
	✓ -75	17. ✓ -60	20. ✓ -61		
	224 ✓ -83	V ✓ 1.32	33. ✓ 1.32		
	✓ 3.28	83. ✓ 2.52			
Hermetisk	Hermetisk	Rikestørje	83. ✓ 2.52		
17.0k. ✓ -85	1. sk. ✓ -25	✓ -75	221 ✓ 9.35		
✓ 1.90	1. ✓ -30	✓ 1.40			
V 2.75	2.0k. ✓ 55	✓ -16	Fiskeboller		
	V	✓ 2.31	1.0k. ✓ -80		
Hermetisk	Hermetisk	Hermetisk	2. ✓ 2.-		
1/2k. ✓ -60	6.0k. ✓ -50	1/2k. ✓ -30	1. ✓ 1.-		
V	V	3/4k. ✓ -65	4 ✓ 3.80		

enn resultatene fra tidligere undersøkelser hadde vært, enten fordi de bare hadde omfattet et lite utvalg forbruksvarer eller fordi de kun bestod av en håndfull komplette regnskaper.

Den 6. desember 1911 "begjærte magistraten" utarbeidet en "plan for en speciel arbeiderstatistik for Kristiania".²⁷ Kristiania kommunes statistiske kontor la den 1. mars 1912 fram en "foreløpig plan for en saadan "socialstatistik", efterat konferansemøte med det statistiske centralbyraa, samt arbeider- og arbeidsgiverforeningernes statistiske avdelinger angaaende samarbeide som hadde fundet sted" (s. 33).

Bevilgningen ble gitt og første ledd i "den omhandlede socialstatistik" ble "igangssettelse av en "husholdningsstatistik", som tok sikte paa en undersøkelse av utgifternes fordeling i husholdningsforbruket, navnlig blandt arbeiderfamilier"²⁸. I Kristiania skulle det deles ut 175 husholdningsbøker som skulle føres fra 1. september 1912 til 31. august 1913. Men Kristiania kommunes statistiske kontor nøyde seg ikke med det. Kontoret vendte seg til 14 andre byer og anmodet dem om å "sette en lignende undersøkelse igang hos sig for det samme tidsrum". Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansund og Hamar ble med, og i disse byene ble det "utdelt respektive 50, 22, 20, 15, 5 husholdningsbøker" (s. 33). Den 20. juli 1912 redegjorde kontorsjef G. Amnéus for undersøkelsen på "Aftenposten"s første side under overskriften "Husholdningsstatistik for Kristiania".

Kontoret ønsket å etablere en "systematisk socialstatistik for Kristiania, nærmest beregnet paa at belyse de vilkaar under hvilke de kroppsarbeidende klasser og andre med



Einar Normann (1883-1962), cand. jur. 1905, statsøkonomisk eksamen 1911, ansatt i tollvesenet 1908-12, Kristiania kommunes statistiske kontor 1912-14, Finansdepartementet fra 1914, Rasjonaliseringsdirektoratet 1917-21, Sosialdepartementet 1921-23, Landbruksdepartementet 1923-29, revisjonssjef i Statens Kornforretning fra 1929 til 1953. Foruten utarbeidelsen av "Specialundersøkelser. IV" var hans viktigste publikasjoner NOS IX.33. *Mylnor og kvernar i Noreg*. Etter uppteljingar i 1927-29. 1. bolken: Talet på bruka, eigedomstilhøva, mylnehus og kvernhus, hopelag med andre verksemdar, verdeuppgåvor, drivkraft, drivverk og hestekraft", Oslo 1934 og NOS. IX.77 *Mylnor og kvernar i Noreg*. Etter uppteljingar i 1927-29. 2. bolken: Mottakarverk til korn, turkor, reinske-, male- og sikteverk, andre mylnemaskinar." Oslo 1936. Utgiver av begge bindene var Statens Kornforretning

Johan Gustav Amnéus (1865-1938) cand.jur. 1890, ansatt i Det statistiske Centralbureau i 1892, viktigste arbeid i Byrået var: NOS, *Tredie Række No.258. Socialstatistik III. Arbeids- og Lønningsforhold ved Træsliberier og Cellulosefabriker*, 1892 og 1893. I 1900 kontorsjef og leder for Kristiania Folkeregister og Kristiania kommunes statistiske kontor, fra 1914 direktør, rasjoneringssjef for Kristiania under den første verdenskrig (se foto).

disse i livsvilkaar ligestillede befolkningslag lever"²⁹. Formannskapet hadde bevilget penger til utarbeidelsen av en "systematisk socialstatistik", riktignok først etter at "[d]et kommunale statistiske kontor (...) gjentagne gange i sine budgetter har gjort opmærksom paa vanskeligheden af at istandbringe sadanne oplysninger" (s. 1). I stedet for å vente på at planen skulle bli ferdig, besluttet kontoret å gå "igang med en statistisk undersøgelse af husholdningsforbruget blant den økonomisk mindre velstillede del av byens befolkning". G. Amnéus fortsatte med å vise til at slike undersøkelser "i det senere har været gjenstand for specialundersøgelser i mange lande saavel i som udenfor Europa og er af stor interesse til bedømmelsen af de forhold, arbeiderklassen lever under" (s. 1). Kontorsjefen viste deretter til at den eneste undersøkelsen som fantes her i landet var undersøkelsen til "nuværende professor Rygg", som imidler-

tid skrev seg fra "endel aar tilbage" og var gjennomført "i ganske liden maalestok." Det var undersøkelsen fra Stockholm som Kristiania kommunes statistiske kontor skulle bruke "som nærmeste mønster". Arbeidernes faglige landsorganisasjon og Arbeidsgiverforeningen hadde deltatt i planleggingen og vært med på å peke ut husholdningene som skulle være med i undersøkelsen. Husholdningsbøker skulle deles ut til "familiefedre inden et stort antal arbeidsfag og paa forskjellige indtægtsstadier", fordi kontoret ville legge "hovedvægten paa den egentlige arbeiderklasse". De som ble utpekt "dertil skikkede" av "sine organisationer" og som var villige, ville få en "godtgjørelse af 25 kr. [mod] at notere i bogen enhver enkelt indtægts- eller udgiftspost, liden eller stor". Amnéus gjorde også avisleserne oppmerksom på at det var satt opp en premie på 100 kroner for "den bedst førte husholdningsbog, 50 kr. for den næstbedste og 25 kr.

som tredie præmie"³⁰. Bergens kommunes statistiske kontor bearbeidet husholdningsbøkene fra Bergen, mens bøkene fra de andre byene ble bearbeidet i Kristiania. Byene skulle betale for bearbeidingen i et forhold som stod til antall bøker fra vedkommende by.

Artikkelen i "Aftenposten" redegjorde også for at undersøkelsen tok sikte på bare å omfatte "de mindre indtægter, idet antagelig 3 000 kr. vil danne maximum, mens hovedmassen vil blive på 1 200-1 800 kr". Grunnen til at "de høiere indtægter" ikke skulle være med var, ifølge Amnéus, at "man gaar ud fra, at et stort antal familier i høiere indtægtsgrupper fører nøiagtige husholdningsregnskaber"³¹ og vil være villige til uten godtgjørelse at udlevere saadanne til statistisk bearbeidelse, hvor det gjelder en sag af almindelig interesse. Idet opmærksomheden henledes herpaa", fortsatte kontorsjef G. Amnéus, "tillader

jeg mig at opfordre byens familier og mødre og fædre til at støtte kontoret i denne sag ved at stille sine husholdningsbøger af ældre og yngre dato til kontorets raadighed." Det ble lovet "fuldstændig diskretion; ingen uvedkommende skal faa kjendskap til det indsendte materiale". Det var ingenting i veien for at regnskapene ble sendt inn "anonymt", men det burde skje gjennom en "ikkeanonym person" så kontoret hadde muligheter for å stille spørsmål. Amnéus avsluttet med å appellere til familier som hadde ført "nøiaktige husholdningsregnskaper gjennom en række af aar", slik at det kunne skaffes "tilveie materiale til bedømmelse af det for øieblikket brændende spørgsmaal om den almindelige varrefordyrelse." Det er ikke mulig å bringe på det rene hvor mange som fulgte Amnéus oppfordring om å sende inn sine husholdningsregnskaper.³²

De 171 regnskaperne ble bearbeidet og analysert over 90 sider, mens tabellverket utgjorde nær 180 sider. I publikasjonen fins det imidlertid ikke spor etter et eneste regnskap fra mer velhavende husholdninger.

Det ble delt ut i alt 281 bøker, 29 ble ikke tilbakelevert. 59 av de tilbakeleverte bøkene var mangelfullt ført, ytterligere 19 bøker som var ført for hele året, ble utelukket fordi føringen ikke var fullt ut tilfredsstillende. Av de 281 utdelte bøkene, kunne 171 benyttes i undersøkelsen. Det var 103 bøker fra Kristiania, 32 fra Bergen, 11 fra Trondheim, 12 fra Drammen, ni fra Kristiansand og fire fra Hamar. Hver enkelt rengskapsbok hvor inntekter og utgifter og kvantumstall var ført etter hverandre, ble overført til "et meget specificeret Tabelskjema (...) og hver eneste i husholdningsbøkerne forekommende

indtægts- eller udgiftspost blev opført og gruppert i henhold til dette tabellskjema. Der benyttedes saaledes det saakalte listesystem (...) De paa listerne opførte beløb henhørende under samme titel efter tabelskemaet blev derpaa summert særskilt for poster med angivelse av baade mængde og beløb" (s. V). Summen av alle beløp for hver vare og tjeneste for hver husholdning ble trykt i en tabell som utgjør 64 sider. Det var 139 poster for hver husholdning, og for i alle fall om lag 100 av disse postene skulle det gis både verdi og mengdetall. Det innebærer at hele materialet utgjorde en tabell med vel 40 000 celler. Men mange av cellene var resultat av summen av hundrevis av observasjoner, f.eks. postene for melk og brød som ble kjøpt hver dag. Listesystemet innebar at husholdningsbøkene ble klippet fra hverandre, limt opp post for post og summert. Det er årsaken til at ingen av disse bøkene er bevart. Produksjonen av statistikken fordret at regnskapsbøkene ble klippet fra hverandre (se faksimile 1-3).

Det viste seg at 109 av bokførerne var arbeidere, 59 var funksjonærer, mens tre var selvstendig næringsdrivende, men det ble ikke gjort noe forsøk på å analysere materialet etter denne dimensjonen. Derimot ble materialet inngående drøftet etter hvor mange medlemmer husholdningene bestod av, enpersonhusholdninger var utelukket også fra denne undersøkelsen. 71 av husholdningene bestod av fra 2-4 personer, 65 hadde 5-6 medlemmer, mens 35 av husholdningene bestod av 7 eller flere medlemmer. Det viste seg også i denne undersøkelsen at jo større totale forbruksutgifter en husholdning hadde, desto flere medlemmer hadde den. I gjennomsnitt hadde husholdningene 5,23 medlemmer, men antallet steg

fra 4,81 medlemmer for husholdninger med de laveste forbruksutgiftene til 6,37 medlemmer for husholdningen med de høyeste forbruksutgiftene. Dette hadde, ble det slått fast, "sin naturligste forklaring i, at de tallrike familier har behov for større utgifter end de mindre." De ekstra inntektene "maa da erhverves ved at barnene i større antal skaffer sig arbeidsindtægter, som kommer hele familien til gode" (s. XI). Forholdet mellom inntekter og forbruksutgifter ble også vurdert, og man støtte på et fenomen som "lignende utenlandske undersøkelser" også hadde avdekket; "den saakaldte "middelklassepolitik", der i sadanne tilfælde, hvor det handles om at gi fuldstændige opgaver over samtlige indtægter og udgifter, gaar ut paa ikke at meddele nøiaktig eller uttømmende opgave over indtægterne. (...) Derimot har bokførerne ingen særlig grund til ikke at gi oplysninger om udgifterne, hvorfor disse i almindelighed vil være nogenlunde nøiaktig angit" (s. XVI).

Gjennomsnittsinntektene for husholdningene var 2 020,65 kroner,³³ mannens arbeidsinntekter utgjorde vel 80 prosent av husholdningenes inntekt, mens mannens biinntekter, barnas arbeidsinntekter, inntekt av losjerende og andre inntekter hver utgjør vel 3 prosent. Den gjennomsnittlige husholdningsinntekten var litt over 2 000 kroner i Kristiania, Trondheim, Kristiansand og Hamar, mens den var om lag 1 800 kroner i Bergen og Drammen. For å undersøke hvordan husholdningenes inntekter endret seg med antall familiemedlemmer, ble alle regnskaper med utgifter på over 2 500 kroner (det vil si om lag hver tredje husholdning) utelukket. Det viste seg da at tallene var forbauende like etter husholdningens størrelse, eller som det slås fast:

Barnearbeid

En gjennomgang av materialet viser at i 23 av de 103 Kristiania-husholdningene hadde barna arbeidsinntekt, den laveste inntekten var 1,39, den høyeste var 1 496 kroner. Den uforholdsmessig store inntekten av barnas arbeid i denne husholdningen kom av at faren var snekker, og hadde sine to voksne sønner på 21 år og 19 år med seg på arbeid. I dette og en rekke andre tilfeller blir altså kategorien barnas arbeidsinntekter misvisende fordi det dreier seg om voksne hjemmeboende barn. I alle fall blir gjennomsnittet for barnas inntekter for de husholdningene hvor barna hadde arbeidsinntekt hele 371 kroner. Den gjennomsnittlige familiestørrelsen til husholdningene som hadde inntekter av barnas arbeid var 6,3 personer. Det spørs nok om barnas alder spilte en større rolle, det vil si, jo flere barn det er i en familie jo eldre vil som regel også de eldste barna være, og dermed øker muligheten for at de arbeidet. Men det ser også ut til at håndverkere og håndverkersvenner, som i undersøkelsen ble regnet som arbeidere, ofte hadde med seg sine voksne sønner på arbeid.

I "*Specialundersøkelse I, Erhvervsmæssig arbejde blant skolebarn i Kristiania*", utgitt av Kristiania kommunes statistiske kontor, Kristiania 1913, ble det vist at vel 20 prosent av alle gutter under 16 år som gikk på skole hadde hatt betalt arbeid, mens det tilsvarende tallet for jenter var snaut 9 prosent. Andelen som hadde arbeid varierte imidlertid sterkt med alder, av guttene på 7 år var det vel 2 prosent som hadde arbeid, mens drøyt halvparten av guttene på 14 og 15 år hadde arbeid. Daglig arbeidstid var i gjennomsnitt 4,2 timer for gutter og 3,1 timer for jenter. Undersøkelsen gir ingen opplysninger om størrelsen på de familiene til bar-

na som hadde arbeid, bare forsørgerens yrke eller sosiale stilling. Tallene angir i prosent arbeidende gutter og jenter. Selvstendig næringsdrivende 18,29 - og 5,03 prosent, fabrikkarbeidere 20,98 - og 9,48 prosent, håndverkssvenner 26,58 - og 9,95 prosent, håndverksarbeidere 23,90 - og 8,89 prosent, Kvinner beskjeftiget med søm, vask renhold 30,8 - og 17,22 prosent, embeds- og bestillingsmenn 10,71 - og 2,91 prosent (s. 27). Det var altså i husholdninger hvor en kvinne var forsørger og arbeidet med søm, vask og renhold at det virkelige barnearbeidet var utbredt. Disse kvinnene var ganske sikkert eneforsørgere og for små husholdninger. Undersøkelsen inneholder også et avsnitt kalt "Erhvervsarbeidets indflydelse paa skolegjerningen" (s. 39-44). I en rapport fra en lærer ved Lakkegata skole het det: "Ihvorvel enkelte elever har erhvervsarbeide i saa liten utstrekning, at det ikke vil genere deres fremgang paa skolen, maa det dog i det store og hele siges, at det erhvervsmæssige arbejde - som det for det meste drives - er til hinder for klassens fremgang og nedsætter dens arbeidskraft. Erhvervsmæssig arbejde i en rimelig utstrækning (f.eks. et par timer) for friske gutter mener jeg er uten skade for skolen. Tvertom - slikt arbejde kan utvikle elevenes praktiske sans, lære dem at benytte tiden, at agte penger og pengers værdi, og det kan være til støtte for hjemmet, men en længere arbeidstid utenfor skolen tildels tidlig om morgenen og sent om aftenen er i høi grad skadelig for barnet. Særlig vil jeg henlede oppmerksomheten paa det uforsvarlige i at benytte barns arbejde ved kinematograf, tobakksfabrik eller i slagteri" (s. 44). Arbeid ved kinematograf som visergutt eller medhjelper ved forestillingen var det vanligste arbeidet for guttene, 58 av 158 gutter som

ble omfattet av undersøkelsen hadde slikt arbeid, mens tobakksfabrikkene beskjeftiget 22 av 158. I den første undersøkelsen av barnearbeid i Norge, (J.N. Mohn, Statistiske Meddelelser, *Retstidende*, 1874, s. 721-726) ble det vist at 42 prosent - i tobakksindustrien og 35 prosent av alle ansatte i fyrstikkindustrien, var barn. I Vedlegg til Oth. Prp. No.15. 1883, *Angaaende Børns og unge Menneskers Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet*, ble det også lagt stor vekt på de moralske aspektene ved at barn arbeidet. I distriktslege Holmboes rapport om barnearbeidet i Rana, som bestod i å gjete dyr, het det bl.a. at barna var fra ti til 14 år. De lå aldri ute om natta, men fulgte dyrene fra kl. 6 om morgenen til kl. 19-20 om kvelden. Gjetterens niste var flatbrød og smør. Legen kunne ikke vise til at barna ble syke av å ferdes i skog og mark, men kjente tvert om til at "Børn fra et fattigt, usselt, skiddefærdigt Hjem ere blevne satte ud som Gjætere til ordentlige Folk (...) endog ere komne under gunstigere physiske Villkaar, naar de ere blevne Gjetere." Når distriktslegen likevel ikke ville anbefale barnearbeid, skyldes det: "Lang værre stiller sig for mig de moralske Følger av Gjætervæsenet for den opvoxende Slægt. Den fuldstændig ukontrollerede Frihed, som Børn, Dreng og Piger omhverandre, nyde langt borte i Skov og Mark i den farligste Barndomsalder - just i den Alder, da Skolen og Hjemmet skulde yde den største Indflydelse paa dem - og uden tilstrækkelig Beskæftigelse, forekommer mig at være yderst farlige Momenter i moralsk Henseende, hvorfor jeg anser det saare ønskeligt, om Gjætningen kunde blive udført udelukkende af voksne Folk, eller ved Udskiftning og forbedret Indhegning gjort overflødig".

Tabell 5: Husholdningenes inntekt, etter husholdningsstørrelse. Husholdninger med totale forbruksutgifter under 2 500 kroner. 1. september 1912-31. august 1913. Kroner



Inntekter	Alle	2-4 personer	5-6 personer	7 og flere
I alt	1 863,14	1 840,58	1 867,02	1 909,89
Mannens inntekt	1 578,77	1 569,50	1 596,39	1 560,18
Mannens binntekt	52,38	35,08	48,86	103,22
Hustruens arbeidsfortjeneste	29,18	26,65	32,49	27,62
Barnas arbeidsfortjeneste	45,82	23,20	39,01	118,04
Losjerende	67,67	68,77	79,33	37,57
Andre inntekter	89,32	117,38	70,94	63,26

Kilde: Specialundersøkelser. IV. Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13, Utgit ved Kristiania kommunes statistiske kontor. Kristiania 1915. s.XX

"Skjønt de samlede indtægtsbeløp inden de forskjellige grupper heller ikke her er absolutt like store, er dog forskjellen saa liten, at det ingen betydning har for resultatet" (s. XX).

Posten barnas arbeidsfortjeneste steg nok med husholdningsstørrelsen, men det er likevel ikke sikkert at det skyldes at barnearbeid var mer utbredt i de tallrike husholdningene, for under barns arbeidsfortjeneste ble også inntektene til voksne hjemmeboende barn regnet.

Det kan ikke forundre at forbruksutgiftene er temmelig like fra by til by siden husholdningene ble plukket ut nettopp fordi de tilhørte bestemte inntektsgrupper. Resultatet viser imidlertid at for arbeidere og lavere funksjonærer utgjorde kostnadene til næringsmidler (medregnet tobakk og alkohol) klær, bolig og lys og brensel mer enn 80 prosent av alle forbruksutgifter. Men Einar Normann mente å kunne påvise både Engels lov og Schwabes lov. Det første var helt utvilsomt, kostnadene til matvarer utgjorde 49,77 prosent for husholdninger med totale utgifter mellom 1 200-1 500 kroner for så å falle gradvis med stigende forbruksutgifter til 31,49 prosent for husholdninger med for-

bruksutgifter fra 4 000-6 000 kroner. Argumentasjonen for Schwabes lov, om at utgiftene til bolig "er forholdsvis synkende efter familiens stigende velstand", var ikke like overbevisende. De relative kostnadene til bolig falt fra 18,42 til 17,47 og endelig til 15,95 prosent etter husholdninger med totale forbruksutgifter på henholdsvis 1 200-1 750 kroner, 1 750-2 500 kroner og 2 500-4 000 kroner. Dette vitner ikke om en sterk lovmessighet.

Forbruksutgiftene ble gitt i 17 hovedposter (matvarer, drikkevarer og tobakk, klær, bolig, lys og brensel, vask og hygiene, innbo, lege og medisin, tjenerhold, forenings- og forsikringsutgifter, skatter, gaver, utgifter til bøker og aviser mv., fornyelser, lotteriutgifter,³⁴ reiser og øvrige utgifter). Hver av disse postene har varierende, men tallrike underposter, og ble hver for seg analysert etter by og utgiftsgruppe. I tabell 6 er postene slått sammen slik at bare de største og helt nødvendige postene vises (kostnadene til alkohol og tobakk som er gitt sammen med matvarer utgjorde ikke slik materialet er gruppert i tabellen over 3 prosent av de totale utgiftene. 80 av de 171 husholdningene bodde i leiligheter med to rom og kjøkken, 26 husholdninger hadde

leiligheter med 1 rom og kjøkken, mens altså 62 husholdninger hadde leiligheter som bestod av 3 eller flere rom og kjøkken. Boligkostnadene var høyere i Kristiania enn i de andre byene.³⁵

Forbruksutgiftene til ulike matvarer ble også vist. Bruken av fisk var, ikke uventet, størst i Bergen, hvor kostnadene til fisk utgjorde 8 prosent av de totale næringsutgiftene, mens det tilsvarende tallet for Oslo, Drammen og Kristiansand var om lag 5 prosent. I Trondhjem utgjorde kostnadene til fisk nær 7 prosent mens Hamar-husholdningenes utgifter til fisk bare var 3,5 prosent av de totale utgiftene til matvarer.³⁶ Den detaljerte oversikten over forbruket av fiskemat i husholdningene etter fiskeslag viste at fersk torsk utgjorde 10,4 prosent av husholdningenes utgifter til fisk, men selv om tallet for salt torsk, 5,3 prosent, ble lagt til, kunne ikke kostnadene til torsk måle seg med kostnadene til fersk makrell som utgjorde 17 prosent av alle utgiftene til fisk. Forutsettes det imidlertid at all lutefisk (4,1 prosent) og all tørrfisk og klippfisk (1,7 prosent) var laget av torsk, utgjorde utgiftene til torsk 21,5 prosent av samtlige utgifter til fiskemat. Utgiftene til sild (fersk småsild, fersk annen sild og spekesild) var mindre enn utgiftene til torsk og makrell, og utgjorde 12,4 prosent av alle utgifter til fiskemat. Sildas tid som den helt dominerende middagsmaten var altså forbi (se menyforslaget for arbeiderklassen fra 1890-åra, ramme 1).³⁷ Ulikheten i kostnadene til fisk mellom de fem byene var imidlertid også interessante. Utgiftene til fersk makrell utgjorde 20,9 prosent i Oslo, 31,7 prosent i Drammen og 22,7 prosent av alle kostnader til fiskemat i Kristiansand. I Trondheim ble det ikke kjøpt makrell i det hele tatt, og i Bergen utgjorde kostnaden til

Tabell 6: Gjennomsnittlig utgift per husholdning, etter utgiftsart. 1. september 1912-31. august 1913. Kroner

By	Mat, tobakk og alkohol	Klær	Bolig	Lys og brensel	Til sammen	Andre utgifter	I alt
Kristiania	925,39	290,27	355,58	105,83	1 677,07	379,07	2 056,14
Bergen	869,94	261,74	248,79	93,28	1 473,75	357,99	1 831,74
Trondheim	909,66	312,31	344,02	101,36	1 667,35	358,35	2 025,70
Drammen	951,99	270,00	255,10	74,65	1 521,74	275,79	1 797,53
Kristiansand	911,56	354,83	228,59	88,62	1 574,60	344,53	1 919,13
Hamar	917,44	276,41	366,90	102,50	1 663,25	337,29	2 000,54

Kilde: Specialundersøkelser. IV. Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13, Utgit ved Kristiania kommunes statistiske kontor. Kristiania 1915. s.XXII-XXIII

makrell 9,2 prosent av alle utgifte-
ne til fiskemat. I Bergen var det pa-
le som var den mest spiste fisken,
og kostnadene til sei utgjorde 24
prosent av alle kostnadene til fisk. I
Kristiania, Drammen og Hamar ble
det omtrent ikke brukt sei, kostna-
dene til sei ugjorde henholdsvis 1,7
prosent, 0,6 prosent og 0 prosent av
alle kostnadene til fisk. I Trond-
heim var salt uer den mest spiste
fiskematen, kostnadene til den ut-
gjorde 15,9 prosent av alle kostna-
dene til fiskemat. Kostnadene til
hermetiske fiskeboller var betydeli-
ge i Kristiania, Drammen og Hamar,
hvor de utgjorde henholdsvis 17,2,
13,4 og 13,7 prosent av alle utgifter
til fisk, mens kostnadene for hus-
holdningene i de tre andre byene
med bedre tilgang på fersk fisk hele
året, var lave. Fiskeforbruket var i
gjennomsnitt per konsumentenhet
42,10 kilo, men variasjonen var
stor. I Bergen brukte hver konsum-
enhet 73,91 kg fisk, mens det tilsva-
rende tallet for Hamar bare var
14,35 kg.

For samtlige byer konsumerte hver
konsumentenhet i gjennomsnitt 45,67
kilo kjøttmat per år, og for kjøtt var
variasjonen mye mindre enn for
fisk. I Kristiania var forbruket per
konsumentenhet høyest med 49,21
kilo, mens det var lavest i Kristian-

sand med 38,08 kg. Kostnadene til
forbruk av forskjellige kjøttslag vis-
te mindre variasjon enn kostnadene
til fiskemat. Kostnadene til ferskt
oksekjøtt utgjorde mellom 1/4 og
1/3 av alle husholdningenes utgif-
ter til kjøttmat. Husholdningene i
Hamar hadde de høyeste kostnade-
ne til flesk, 27,9 prosent av alle ut-
gifter til kjøttmat. Bergen og Trond-
hjem hadde en noe høyere kost-
nadsandel til fårekjøtt, om lag 13
prosent, enn de andre byene hvor
kostnadsandelen til fårekjøtt lå mel-
lom 7,5 og 4,8 prosent. Hushold-
ningene i Kristiansand hadde en ut-
giftsandel på 14,2 prosent til kalve-
kjøtt, mens det tilsvarende tallet for
de andre byene lå under 6 prosent
av alle utgifter til kjøttmat.

I et eget avsnitt analyserte Einar
Normann "[b]evægelsen i leveom-
kostningerne fra 1906/07 til 1912/
13". Det ble gjort ved at fem av
Kristiania-husholdningene fra
1906/07 med en inntekt på mellom
1 200 og 1 500 kroner ble sammen-
liknet med "5 nogenlunde likearte-
de husholdninger med omtrent
samme utgiftsbeløp" fra undersøkel-
sen i 1912/13 (s. LXXVIII). For å
vise hvordan prisene hadde utviklet
seg ble mengdetallene fra fem av
regnskapene fra 1906/07 multipli-
sert med prisene fra 1912/13. Mens

arbeiderhusholdningene hadde
forbruksutgifter på 1 357,83 kroner
i 1906/07, måtte de ha betalt
1 635,76 kroner for å skaffe seg de
samme varene i 1912/13. Det inne-
bar at det hadde vært en prisstig-
ning på 20 prosent. De faktiske
regnskapstallene fra 1912/13 viste
imidlertid at Kristiania-husholdnin-
gene hadde forbruksutgifter på
1 397,51 kroner i 1912/13. Kostna-
dene til matvarer hadde faktisk økt
fra 705,60 kroner i 1906/07 til
761,05 kroner i 1912/13, men de
skulle ha økt til 811,35 kroner om
husholdningen i 1912/13 hadde
skaffet seg nøyaktig den samme
mengden matvarer som i 1906/07.
Husholdningen i 1912/13 brukte
mindre til kjøtt, mer til fisk, brød,
mel og gryn enn i 1906/07, men
det var først og fremst utgiftene til
alkohol, tobakk og klær som hus-
holdningene reduserte.³⁸

**10 Vestlandsgårder og seks
Østlandsgårder**

Ved siden av publiseringen av
Ryggs handelsfunksjonærer, var Det
Statistiske Centralbyraas bidrag til
husholdningsundersøkelsene mel-
lom 1910 og den første verdenskrig
en bearbeiding av Haakon Fives
driftsregnskaper for norske gårds-
bruk. Årsaken til at det ble gjort var
"et led i arbeidet med at belyse for-
bruksforholdene i de forskjellige
samfundsklasser".³⁹ Det var 16
driftsregnskaper for regnskapsåret
1. april 1913-31. mars 1914 som
ble bearbeidet. Fives regnskaper
omfattet mange flere gårder med
"den hele gårdsdrift, skogen etc.
Opgaven for byraet har imidlertid
bare været at undersøke selve hus-
holdningsforbruket, herunder også
indbefattet privatforbruket, og av
den grund har man av regnskapene
bare trukket ut de herhenhørende
poster" (s. 91). Det var imidlertid
ikke mer enn 16 av regnskapene
som var egnet til en slik bearbeidel-



Antoni Hagen Skøien (1887-1953), Krigsskolen, statsøkonomisk eksamen 1911, ansatt ved Kristiania statistiske kontor, 1912-15, i Det statistiske Centralbyraa fra 1916 til 1919, fra 1919 til 1922 avdelingssjef hos Treschow-Fritzøe. I 1923 byråsjef i Det statistiske Centralbyraa. Skøien fungerte som direktør da Gunnar Jahn var finansminister i Mowinckels tredje regjering i 1934-35, underdirektør fra 1945 til sin død i 1953 (se foto).

Haakon Five (1880-1944), agronom 1905, statsøkonom 1910, ledet Selskapet for Norges Vels undersøkelser av driftsforholdene i jordbruket. I 1917 rasjonaliseringsdirektør og i 1919 provianteringsminister, og deretter statsråd i en rekke Venstre-regjeringer. Etter Gunnar Knudsens død ble Five sammen med Mowinckel Venstres mest innflytelsesrike politiker. Spilte en avgjørende rolle ved innføringen av kornmonopolet og husmannsloven. Fra 1910 gav han ut en skriftserie kalt "Undersøkelser over Jordbrukets driftsforhold". Det første og tredje heftet var veiledning og øvelsesoppgaver i regnskapsførsel, mens hefte 2, 3 og 5 var regnskapsresultater for norske gårdsbruk fra 1911, 1912 og 1913. Det sjette heftet var viet "Driftsresultater fra gaarde i Namdalen, 4 aars perioden 1/4 1911-31/3 1915".

se, og flere av dem hadde også "store uspesifiserte poster" (s. 91) som medførte at "[s]pesifikasjonen" ikke hadde kunnet bli så "indgaaende som ønskelig" (s. 91). Grunnen til at materialet likevel ble bearbeidet var "fordi det idetheletat er saa særdeles vanskelig at faa regnskaper fra gaardbrukere" (s. 91).

Materialet bestod av 10 husholdninger fra gårder på Vestlandet, mens seks var fra Østlandet. På Vestlandet bestod husholdningene av 4,3 personer, mens Østlandshusholdningene bestod av vel fem personer. Vestlandsgårdene bestod av i gjennomsnitt vel 78 mål innmark (45 mål dyrket mark og 33 mål naturlig eng), mens de 10 gårdene på Østlandet bestod av i gjennomsnitt 374 mål innmark (derav hele 370 mål dyrket mark). Gårdene på Vestlandet var "representative for vestlandsforhold" (s. 91) Østlandsgårdene var imidlertid atskillig større en gjennomsnittet for Østlandet. På

grunn av den store ulikheten mellom de 10 Vestlandsgårdene og de seks Østlandsgårdene gav det ikke mening å behandle dem under ett. Forskjellen i antall medlemmer i husholdningene bidro til "yderligere at sammenligningen fordunkles" (s. 94).

Det var det samlede forbruk som skulle undersøkes, men siden husholdningen brukte en rekke av de varene som ble produsert, måtte disse også tas med til en "beregnet verdi" (s. 95) etter "følgende prinsipper: Hvor der paa gaarden ogsaa produceres for salg, er prisen sat efter hvad der opnaaes ved salg av vare av samme kvalitet, levert paa gaarden. Hvor der av vedkommen- de vare ikke sælges noget, er prisen sat efter hvad der maa betales for varen ved indkjøp, levert gaarden" (s. 95). På Vestlandsgårdene utgjorde egenproduksjonen 55,7 prosent av alle utgiftene til matvarer, mens det tilsvarende tallet for gårdene på

Østlandet var 49,3 prosent. Av varer produsert på gården var det kjøtt, melk, smør og ost, mel, korn og gryn, poteter og andre grønnsaker gårdene var mest selvhjulpne med. På bakgrunn av disse tallene konkluderte Skøien med at gårdbrukerne hadde "kommet noksaa langt bort fra den rene naturalhusholdning" (s. 95).

For å sammenlikne husholdningenes samlede utgifter fant Skøien "det riktigst at bortberegne kostholdet for tjenerne", siden det var "forholdet for selve familien" (s. 96) som var av interesse. Utgiftene til kosthold for tjenerne ble i stedet ført som en egen post og utgjorde 60,63 kroner på Vestlandsgårdene og 163,70 kroner på Østlandsgårdene.⁴⁰ Ved beregningen av verdien av kostholdet for tjenerne ble det gått ut fra at forbruket fordelte seg "likt paa familien og tyendet i forhold til alder og kjønn" (s. 96), men Skøien var "fuldt opmerksom paa at denne

Tabell 7: Forbruksutgifter til 10 gårdbrukerhusholdninger på Vestlandet og seks gårdbrukerhusholdninger på Østlandet. 1. april 1913-31. mars 1914

	Vestlandet	Østlandet
Matvarer	569,57	778,89
Drikkevarer og tobakk	1,89	71,60
Klær	119,67	333,88
Husleie	169,18	421,82
Lys og brensel	86,39	209,49
Andre utgifter	312,09	1 669,91
Forbruksutgifter i alt 1	256,90	3 485,55

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 97

beregning ikke kan bli helt riktig, idet man sandsynligvis faar noget for stort beløp for tjenerne og derfor for litet igjen til familien" (s. 96). På Vestlandsgårdene gikk 45 prosent av alle forbruksutgiftene til matvarer, men på Østlandsgårdene gikk bare 22,3 prosent av alle forbruksutgiftene til matvarer. Ifølge Skøien og Skappen viste dette "den betydelige forskjell i velstand mellom de to grupper" (s. 95).

Skøien sammenliknet også husholdningsutgiftene til gårdbrukerne på Vestlandet og Østlandet med "tilsvarende tal for andre samfundsklasser"(s. 96). Tallene til Rygg ble benyttet for å sammenlikne gårdbrukernes levevilkår med funksjonærenes, og tallene til Kristiania kommunes statistiske kontor for å sammenlikne med arbeiderklassen i Kristiania og de andre byene. Tallene var nok mest dekkende for arbeiderhusholdningene, mens de var minst representative for gårdbrukerne på Østlandet. Bare vel 14 prosent av gårdene på Østlandet var så store som de som var med i undersøkelsen. Imidlertid svarte de 10 Vestlandsgårdene, i alle fall når det gjaldt dyrket jord, godt til det gjennomsnittlige gårdsbruk også på Østlandet. De 10 Vestlandsgårdene

kan representere 85 prosent av gårdene med under 100 mål dyrket mark, mens Østlandsgårdene kan representerte de resterende 15 prosent av gårdene med mer enn 100 mål dyrket jord.

Resultatet av sammenlikningen blir at levevilkårene for store befolkningsgrupper på landet og i byene, slik husholdningsregnskapene registrerte dem, var forbløffende like. Gårdbrukerne på små gårder og arbeiderne i byene og Kristiania hadde forbruksutgifter med en sammenhengning som antyder at levevilkårene, målt ved forbruk, skilte seg lite fra hverandre. Altså det samme funnet som Storsteen gjorde da han sammenliknet husholdningsregnskapet fra gården på Sundmøre med de seks Kristiania-husholdningene fra 1906/07. Det var storbøndene og embetsmannen som først og fremst skilte seg ut ved en klart bedre levestandard. Funksjonærene stod, også her, midt i mellom.

Mengdettallene for forbruk av en del matvarer bekrefter antakelsen om at levevilkårene for gårdbrukere med bruk på under 100 mål og arbeiderklassen i byene og Kristiania like før første verdenskrig var om lag de samme. Forbruket av kjøttmat var totalt sett ikke så ulikt,

men det var likevel noen karakteristiske forskjeller. Mens forbruket av kjøtt var om lag det samme, brukte gårdbrukerne vel 17 kilo svinekjøtt per forbruksenhet, men forbruket av svinekjøtt i arbeiderhusholdningene tilsvarte 7-8 kilo per forbruksenhet. Arbeiderhusholdningene brukte imidlertid atskillig mer spedd kjøttmat som pølser og kjøttdeig, vel 10 kilo per forbruksenhet i Kristiania, mens gårdbrukerhusholdningene ikke brukte denne typen kjøttmat i det hele tatt. Derimot benyttet husholdningene på Vestlandsgårdene slakteavfall og innmat som svarte til 4,6 kilo per forbruksenhet. Forbruket av margarin var atskillig høyere i arbeiderhusholdningene enn i gårdbrukerhusholdningene, arbeiderhusholdningenes forbruk av mel skjedde i form av kjøpte brødvarer, mens gårdbrukerhusholdningene bakte brødet selv. Skøien og Skappel hevdet at det voldsomt store potetforbruket på landet måtte skyldes at "noget er gaat til fôr" (s. 108). Det atskillig større forbruket av mel og gryn skyldes at noe var "brugt til høns" (s. 109), også når det gjaldt melk var tallene for gårdbrukerhusholdningene for høye, det vil si at all melken som var brukt som dyrefor ikke var trukket fra. Men både det store melke- og mel- og grynfor-

Tabell 8: Utgifter etter art for gårdbrukere, arbeidere, funksjonærer og embetsmenn. 1911-1914. Prosent

	Gårdbrukere Vestlandet	Gårdbrukere Østlandet	Arbeidere i byene	Arbeidere i Kristiania	Embetsmann i Kristiania	Funksjonærer
Antall husholdninger	10	6	68	103	1	19
I alt	100	100	100	100	100	100
Matvarer	45,3	22,3	44,1	42,9	13,5	28,5
Alkohol og tobakk	0,1	2,1	2,0	2,1	1,9	2,2
Klær	9,5	9,6	14,5	14,1	14,5	13,5
Husleie	13,5	12,1	16,1	17,3	12,8	14,4
Lys og brensel	6,8	6,1	5,0	5,2	3,4	4,4
Andre utgifter	24,8	47,8	18,3	18,4	53,9	37,0

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 100 og NOS. VI.44. Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v. Kristiania 1915. s. 44

Ett av 2 383 skjemaer fra forbruksundersøkelsen i 1906 (se Samfunnsspeilet 3/96 s. 33-35). På baksida av skjemaet har snekkeren og tømmermannen fra Stryn, som også hadde et lite gårdsbruk, redegjort for tallene: "Kaffe forbruges som Regel 1/2 Kg for Maaned. (Børnene faar ikke Kaffe). Suker bruges helst kun til Fremmede undtagen i Høitiderne, samt til lidt Frugt om Høsten. Kjødet som bruges er helst Indmat af Storfæ, som hakkes til Pølser. Forbrug af Flesk. En 7 a 8 Maaneder gammel Gris opdrættet og slagtet fra mit Gaardsbrug, samt Dele af en do. til bortsalg. Til Klæder kjøbes, Delvis ferdigt Tøi og Delvis Uld som Konen tilvirker. Til Skotøi kjøbes Læder som syes tildels af mig selv og tildels af leiet Skomager. Forbruget formenes at være en betydelig Del under det almindelige Forbrug, af lignende Familier, og for nogles vedkommende endog under det Halve, særlig hvad Forbruget af Klæder angaar, Tøiet er grovere og efter eldre Mønster."

60

FORBRUGSOPGAVE.

Lensmandsdistriktets Navn *Stryn og Indvika*

Husfaderens (Husmoderens) Stilling og Erhverv *Snekker og Tømmermann. I mindre Gaardhus*
(saavidt muligt fuldstændigt betegnet) *hvorfra fødes 2 Børn*

Husstandens Størrelse: *Forældre og 6 Børn hvoraf foriden er borte de 6 elste*

Antal voksne Familiemedlemmer (Husfaderen medregnet)	4	6(2)
Antal Børn (under 15 Aar)	4	
Antal Tjenere	ingen	
Andre	ingen	
Ialt		8

Aarlig samlet Indtægt (indbefattet Fortjeneste af andre end Husfaderen) *såra 100 500. og iberegnet Indtægten af det lille Gaardsbrug.*

Hvormeget forbruges aarlig af		
Kaffe	7	Kilogram
Sukker	8	Kilogram
Kjød (alle Slags)	40	Kilogram
Flesk (alle Slags)	100	Kilogram
Aarlig Udgift til		
Beklædning ¹⁾	140	Kroner
Skotøi ¹⁾	60	Kroner

¹⁾ iberegnet Værdien af, hvad der er forbrugt af Gaardens Produkter.

Kan disse Opgaver, der skal benyttes for en statistisk Undersøgelse, ikke meddeles for samtlige Poster, bedes dog udfyldt de Spørgsmaal, som De kan besvare.

Det vil være ønskeligt, at der her meddeles nærmere Forklaring om, hvorpaa den meddelte Opgave støtter sig eller hvorledes den er beregnet.

Ligeledes ønskes Oplysning om, hvorvidt de opgivne Tal af en eller anden Grund antages at være væsentlig over eller under det sædvanlige Forbrug blandt lignende Familier paa Stedet.

Den Husfader eller Husmoder, hvem nærværende Schema bliver tilstillet, anmodes om at meddele de begjærede Opgaver paa Schemaet saa nøiagtigt og fuldstændigt som muligt, og Schemaet bedes derpaa i udfyldt Stand tilbagesendt Distriktets Lensmand inden 14 Dage efter Modtagelsen. Om ønskes, kan Opgaven ogsaa sendes direkte til

Det statistiske Centralbureau,
Kristiania.

Tabell 9: Forbruk per forbruks-enhet. Kilo

	Gård-bru-ker-hus-holdning Vestlandet	Arbei-derhus-hold-ning byene	Arbei-derhus-hold-ning Kristiania
Kjøttmat i alt	44,6	45,7	49,2
Kjøtt	21,5	21,7	19,8
Flesk	17,1	7,3	8,3
Pølser,			
Kjøttdeig	0,2	9,1	10,8
Annen kjøttmat	5,8	7,6	10,3
Margarin	6,9	19,6	19,5
Smør	4	8,4	9,3
Nysilt melk, l	359	130,4	130,4
Skummet melk, l	238	111,5	116,6
Myse, l	26,9	-	-
Fløte, l	4	13,7	13,8
Brødvarer			
(kjøpt)	75,3	165,7	148,2
Mel og gryn	201,1	51,4	54,2
Poteter	354,5	99,7	105,3
Sukker	11,7	26,9	27,7
Sirup	7,7	2,2	2,1
Kaffe	2,5	5,6	5,9

Kilde: NOS.VI.104. Jordbruk og fædrift, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 107.

bruket hadde nok sin hovedforkla-ring i at grøt var daglig kost på landet. Ellers framgår det også av denne oversikten at forbruket av kaffe og sukker var større i arbeiderhusholdningene enn i gårdbru-kerhusholdningene på Vestlandet, som imidlertid brukte mye sirup.

Likhet og ulikhet

Altså; av de fire undersøkelsene av husholdningenes forbruk som ble gjennomført fra 1911 til 1914, viste det seg for det første at levevilkåre-ne på en liten gård på Vestlandet svarte til levevilkårene til Kristiania-arbeiderne, slik disse ble framstilt av husholdningsregnskapene til Rygg fra 1906/07. For det andre viste undersøkelsen til Kristiania kommunes statistiske kontor fra 1912/13 at levevilkårene til arbei-derklassen i hovedstaden var noe redusert i forhold til hva de hadde vært i 1906/07. Det vil altså si at

utgiftsandelen til matvarer steg, samtidig som husholdningene i 1912/13 hadde brukt billigere mat-varer enn i 1906/07. For det tredje, hvis livsvilkårene på Vestlandsgår-dene var representative også for gårdene på Østlandet av samme størrelse, viste bearbeidelsen av tal-lene til Haakon Five at levevilkåre-ne til de fleste gårdbrukere var om lag den samme som for arbeider-klassen. Det vil si det samme resul-tatet som Einar Storsteen hadde kommet fram til.

Skøien og Skappel stusset over at levevilkårene var så like: "Forholde-ne stiller seg merkelig like" (s. 100). De forsøkte imidlertid ikke å forkla-re resultatet som fremdeles må ka-rakteriseres som en merkverdighet. Men i dag er funnet en merkverdigh-et først og fremst i forhold til den utbredte oppfatningen om at lik-heten i materiell levestandard som kjennetegner det norske samfunnet i slutten av det 20. århundret, er et resultat av en politikk som har hatt som mål å utjamne forskjeller. Nå kan det selvfølgelig hevdes at slik levevilkårene til gårdbruker- og arbeiderhusholdningene framstår ved begynnelsen av dette århundret, er det ikke at de er like, men like dår-lige, som er det mest iøynefallende trekket.

Kan likheten være et resultat av fø-ringen av husholdningsregnskap? Når husholdningene samvittighets-fullt førte opp alt de brukte, og det-te ble gitt en verdi uavhengig av om det var kjøpt, lånt, var ved fra egen skog, var gave eller resultat av en byttehandel, ville sluttsummen uan-sett bli at de fleste kom ganske likt ut. Dette kan ha blitt forsterket av at husholdningene kan ha befunnet seg ganske nær et sosialkulturelt minimumsnivå for materiell vel-stand. Det kan naturligvis ikke ute-lukkes at den observerte likheten

var reel, men det betyr ikke at lik-heten i begynnelsen av århundret lar seg forklare på samme måte som likheten i slutten av århundret. Skøien tok heller ikke hensyn til at det på landet måtte mer arbeid til, også tilegnelse av fremmed arbeid, for å nå det samme materielle vel-standsnivået som arbeiderhushold-ningene i byen hadde. Likheten som husholdningsundersøkelsene registrerte skjulte ulikheter mellom by og land, men også at det eksi-sterte store ulikheter på landet.

Etter at Kristiania kommunes statis-tiske kontor hadde sendt ut analy-sen av sine 171 arbeiderhushold-ninger, skrev Einar Storsteen i *Kom-munalt tidsskrift for norske byer* "Om en sammenligning mellom livs-vilkårene i de forskjellige landsde-le"⁴¹, og la fram en plan for hvordan "store undersøkelser angående leve-omkostningerne" (s. 73) kunne or-ganiseres. Det var tre institusjoner som kunne være bindeledd mellom de kommunale statistiske kontore-ne: Kristiania kommunes statistiske kontor, Sosialdepartementets kon-tor for social statistikk "under hvis ressort netop undersøkelser av den hithørende art skulde høre" (s. 74). Storsteen mente imidlertid at *Kom-munalt tidsskrift for norske byer* var den "naturlige enhet, om hvilken alle landets byer samler sig" (s. 74). Hvis denne planen for innsamling av husholdningsregnskaper fra alle kanter av landet ble iverksatt, ville det "stille vort land paa en av de første pladse, forsaavidt angaar praktisk videnskabelige undersøkel-ser av husholdningsstatistisk art" (s. 81). Betydningen av slike undersø-kelser kunne, ifølge Storsteen, "van-skelig overvurderes" siden de ville gi "et fuldt paalidelig indblik (...) i befolkningens livsvilkaar, dens øko-nomiske stilling og levesæt" (s. 82).

Hvilken instans som kom til å ta på seg ansvaret for videreutvikling av husholdningsstatistikken vil bli tatt opp i den neste artikkelen om forbruksstatistikken historie. Da vil det også bli drøftet hvordan levevilkårene til både arbeidere og gårdbrukere ble påvirket av de store pris- og konjunktursvingningene som skjedde under den første verdenskrig.

1. Med en forbruksundersøkelse menes en undersøkelse hvor husholdningen er telleenhet, og hvor bruken av alle eller et utvalg varer og tjenester skal registreres av husholdningen i et tidsrom med verdi- og/eller mengdetall.

2. "Det er dog fra de laveste og fra de høyeste lag i samfundet, der er bevaret mest viden om datidens måltider. Fra de laveste, fordi fattighuse havde udførlige spisereglementer tilpasset efter den knebne økonomi, og fra de højeste, fordi der var hofreglementer og køkkenskrivere, som førte regnskab over de store husholdningers indkøb og forråd." Lilli Friis, "Æde og drikke", i Axel Steenberg (red.), *Dagligliv i Danmark*. 1620-1720, København 1969, s. 403. De samme instanser er kilder for priser. Det viser seg blant annet i det ikke ubetydelige prishistoriske materialet som fins i Nicolai Ryggs etterlatte papirer (Universitetsbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen, Ms.fol. 3661:1.3-5). Her har Rygg innehentet oppgaver fra Botsfengslets kjøkken som hadde opplysninger om priser og beregninger av kostøre fra det ble åpnet i 1852. Det kan selvfølgelig ikke anses som annet enn en styrke at forbruksundersøkelsene først og fremst har tatt sikte på å gi opplysninger om brede sosial lag. Likevel kan dette ha ført til lavt kunnskapsnivå om grupper som i og for seg er marginale, men ikke desto mindre viktige, fordi en kartlegging av f.eks. deres forbruk og livsstil er en kartlegging av sosiale grenser for hvor høyt eller lavt en husholdnings forbruk i en epoke tillates å være. Beskrivelser og analyser av tallmessig sett marginale grupper har vist seg viktige, fordi f.eks. deres forbruk og livsstil knyttet til forbruket kan være normgivende for samfunnet som helhet. Se f.eks. Thorstein B. Veblen, *Den arbeidsfrie klasse*, Oslo 1976, eller Vance Packard, *Status søkerne*, Oslo 1966.

3. Publisert i NOS V.104. Socialstatistik. VIII. *Skatternes fordeling efter indtægt og*

forsørgelsesbyrde, Kristiania 1909, omtalt i *Samfunnsspeilet* 3/96, s. 35ff.

4. *Samfunnsspeilet*, 2/96 (s.40-51) og 3/96 (s. 27-44). I *Sociale Meddelelser*, 1920, 1. del s. 221-234 gav Julie Bacher i "Om husholdningsstatistikk" en oversikt over forbruksundersøkelser fra Sir William Petty, som en selvfølgelig del av sin "politiske aritmetikk", konstruerte han et husholdningsbudsjett i det 17. århundret, til Ernst Engels moderne undersøkelser.

5. Se *Samfunnsspeilet*, 2/96, note 31, s. 49f.

6. Sveriges officiella statistik, Levnadskostnaderna i Sverige 1913-1914, kom i tre deler på til sammen ti bind fra 1917 til 1920. Undersøkelsen omfattet 908 husholdninger. Bakgrunnen for undersøkelsen er gjort rede for i "Sociala Meddelanden. Utgifna af K. Kommerskollegii. Afdeling för arbetsstatistik. 1912. Förberedande planläggning och kostnadsberäkning för en allmän budgetsundersökning i Sverige" s. 916-949. Denne utredningen ble benyttet i planleggingen av undersøkelsen til Kristiania kommunes statistiske kontor.

7. NOS.VI.87. Industristatistikk for aaret 1914, Utgit av Riksforsikringsanstalten, Kristiania 1916, Tabell 5, s. 12*.

8. Etter folketellingen i 1910, her fra tabell 56 i *Statistisk aarbok for Kristiania by*. Utgit av kommunens statistiske kontor. Syvogtyvende aargang. 1912. Kristiania 1914. s. 62.

9. Einar Storsteen, "Et gaardbrugerbudget. Bidrag til belysning av bondestandens livsvilkaar sammenlignet med arbeiderklassens". *Statsøkonomisk tidsskrift*. 1915 s. 1f.

10. Storsteen forsøkte å få flere gårdbrukerfamilier til å føre regnskap, men fikk bare én til å gjøre det. Grunnen til det var, ifølge Storsteen, at den "taalmødighet og omtanke" som skulle til var vanskelig å finne, dessuten var den "interesse for saken" som var nødvendig for å ta på seg å føre regnskap et helt år, "kun tilstede hos de færreste". Det var også "hos bønder", etter Storsteens oppfatning, en "ikke ualmindelig frygt for, at regnskapet kunde komme ligningsmyndighetene for øie" (s. 4), og alt dette gjorde det "forklarlig" at det bare hadde vært mulig å legge fram "ett budjet". Storsteen mente at alle disse forholdene gjorde det enklere å få byhusholdninger til å føre regnskap. Det kan tenkes at det var riktig, men for å drive fornuftig måtte gård-

brukere føre regnskap, og Haakon Fives veiledningshefter i føring av driftsregnskap og innsamling av driftsregnskap siden 1911 utgjorde et moment som trakk i motsatt retning. For arbeiderhusholdningene i byen fantes det ikke noe tilsvarende, men i velstående familier med husholderske var det vanlig at hun førte regnskap, men det var nok først og fremst som en kontroll av pengebruken.

11. "Den familie, fra hvilken nærværende regnskap skriver sig, befinder sig imidlertid forsaavidt bedret stillet, som der til gaarden ligger skog, der kan benyttes og virkelig ogsaa tjener som regulator for indtægten". (s. 10).

12. For å komme fram til dette beløpet har Storsteen bygd på "Nährwerttafel" utarbeidet av König, samt på Bischoff, "Ernährung und Nahrungsmittel", Leipzig 1910, hvor "ældre i ro værende menneskers næringsbehov" bestemmes "til en kalorimængde, der er noget over halvparten av en middels strengt arbeidende mands. Henset til, at kaarfolkene, efter hvad der er oplyst, undertiden selv kjøpte sig noget kaffe, sukker etc., antas det derfor at træffe nogenlunde det rette, naar hver af disse som i teksten sættes lik 1/2 enhet." (s. 15).

13. *Samfunnsspeilet* 2/96 s. 44 tabell 1 og 2.

14. Se f.eks. Lars O. Lagerqvist, Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Stockholm, men framfor alt Gunnar Myrdal, *The Cost of Living in Sweden*, London 1933, og da ikke minst tillegget utarbeidet av Sven Bouvin (The official statistics of retail prices and cost of living in Sweden up to 1931, s. 149-251).

15. Det var denne bruken av sirup i brødbakingen som gjorde at Storsteen kunne framføre sin kritikk av "den Gerloffske" sats. Denne loven, som altså gikk ut på at levevilkårene til en gruppe kunne måles med sukkerforbruket, stemte ikke for dette materialet. Gårdbrukerhusholdningens levevilkår viste seg nemlig å være de samme som for de seks arbeiderhusholdningene i Kristiania, selv om sukkerforbruket var helt ulikt. Forklaringen mente Storsteen å finne "i den omstændighed, at sukkeret med hensyn til pris for byarbeideren ikke staar i en væsentlig anden stilling end andre føde-midler, hvorimot det for landbefolkningen, der selv fremstiller eller i hvert fald har let adgang til mange adskillig billigere fald-

ende næringsmidler, falder naturligere og mere økonomisk i størst mulig utstrekning at innskrenke sig til at benytte disse" (s. 22). Gårdbrukerfamiliens sukkerforbruk var 2,94 kg på ett år, mens gjennomsnittsforbruket i arbeiderhusholdningene i Kristiania i 1906/07 var 12,23 kg per år. Det spørs likevel ikke om Storsteen her så å si forklarte bort en viktig velstandsforskjell, gårdbrukerhusholdningen hadde ikke råd til pålegg, det hadde arbeiderhusholdningene i Kristiania.

16. Her viste Storsteen til en studie av Adolf Weber ("Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit") hvor det ble gitt eksempler på arbeidets spesialisering. Mens det i 1860-åra var en arbeider som framstilte en sko, var det i 1895 hele 269 forskjellige arbeidere som deltok i framstillingen av en damesko, det tilsvarende tall for en herresko var 371.

17. Aschehoug hevdet dette i en anmeldelse av Wieth-Knudsen, "Formerelse og frem-skrift" i *Statsøkonomisk Tidsskrift*, 1908, s. 248.

18. Som støtte for sitt syn viste Storsteen til Th. G. Masaryk, "Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus", 1899, som (s. 123) hevdet "Niemals hat die Not einen Menschen klüger und vernünftiger gemacht, als er von Natur ist."

19. Jordbrukstellingen i 1907 viste at 27,8 prosent av alle gårder hadde inntil 5 mål dyrket jord, 16,4 prosent hadde fra 5 og inntil 10 mål mens 19,1 prosent hadde fra 10 inntil 20 mål dyrket mark. NOS V. 145., *Jordbrukstellingen i kongeriket Norge 30. september 1907*, 3dje hefte s. 27. Ifølge folketellingen i 1910 var det om lag 20 000 husmenn med jord. NOS V.211., *Folketellingen i Norge 1. desember 1910*, 4de hefte s. 89.

20. Det var ingen annen enn Haakon Five som stod bak innstillingen fra Norsk Landmandsforbunds tollutvalg av august 1910.

21. NOS. VI.44. *Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v.* Kristiania 1915.

22. Tidligere var det bare den finske undersøkelsen, "Undersøkning af yrkesarbeatares lefnadsvillkor i Finland 1908 - 1909", Helsingfors 1911, som ikke utelukkert enper-sonhusholdninger fra forbruksundersøkelsene.

23. En voksen mann over 19 år=1, mens en voksen kvinne=0,8, barn 0-3 år=0,1, 4-6 år=0,2, 7-9 år=0,3 osv. 2,1 forbruksenhe-ter tilsvarer f.eks. far, mor et barn fra 0-3 år og et barn fra 4-6 år (1+0,8+0,1+0,2=2,1).

24. Husholdningene til handelsfunksjonærene med de laveste inntektene hadde utgifter til forbruk som ikke skilte seg nevneverdig fra arbeiderklassens, mens handelsfunksjonærene med inntekter opp mot 5 000 kroner per år kunne ha forbruksutgifter som svarte til en embedsmanns. Inntektene til handelsfunksjonærene som var med i Ryggs undersøkelse bestod i en forstand av to grupper, en gruppe med butikkekspeditører, lagerbetjenter og bankfunksjonærer med årsinntekt på mellom 1 500 og 3 000 kroner. Mens den andre gruppa med høyere lønner var spredt og bestod dels av høyere funksjonærer som bokholdere og forretningsførere, dels av husholdninger med flere voksne barn i arbeid og store inntekter fra losjerende.

Tabell 1* Husholdningsinntekt til handelsfunksjonærer. 1912

Inntekt	Antall husholdninger
1 500-1 999	3
2 000-2 499	6
2 500-2 999	3
3 000-3 499	-
3 500-3 999	2
4 000-4 499	1
4 500-4 999	2
5 000-5 499	-
5 500-5 999	2

Kilde: NOS. VI.44. *Husholdningsregnskaper for handelsfunktionærer m.v.* Kristiania 1915, s. 2-5.

25. Brev fra bankfunksjonær Johansen, Moss til Hr. Professor N. Rygg, Christiania. Moss 12. mars 1912. Universitetsbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Nicolai Rygg, Etterlatte papirer, Ms.fol. 3661: I,1.

26. "Det statistiske kontor" var, ifølge "Beretning om Oslo Kommune for årene 1912-1947", Bind 1, Oslo 1952, s. 110 -117, administrativt underlagt Folkeregisteret i Kristiania kommune. Virksomheten ved kontoret ble fra 1912 utvidet ved at det ble satt i gang en rekke statistiske undersøkelser. Ved siden av forbruksundersøkelsen var det undersøkelsene om arbeid blant skolebarn, en prisundersøkelse, og en boligunder-

søkelse som tok sikte på å kartlegge kårene for husholdninger som bodde i 10 000 1- og 2-roms leiligheter og en undersøkelse av lønnsforholdene i Kristiania. I 1912 var det 11 tjenestemenn ved Folkeregisteret og Det statistiske kontor, pluss et varierende antall ekstraarbeidere.

27. "Kommunal forvaltningsberetning for 1912 - 1913. - Folkereg. og det stat. kontor." s. 33.

28. "Kommunal forvaltningsberetning for 1912 - 1913. - Folkereg. og det stat. kontor." s. 33.

29. Aftenposten, 20. juli 1912, s. 1.

30. 62 av de 171 husholdningene hadde forbruksutgifter mellom 1 200 og 1 750 kroner. Førstepremien på 100 kroner tilsvarte altså om lag en måneds forbruk for noen av husholdningene. Ved utdelingen av regnskapsbøkene som skjedde "uten mellommænd" (Specialundersøkelser. IV, s. III) ble det gitt "nøiaktig instruksjon om bokføring". (s. III).

31. Amnéus gav her uttrykk for en utbredt oppfatning i sin tid, mange regnet med at det bare var i en overgangsfase det ville være nødvendig å be husholdninger om å føre husholdningsregnskaper. Alle ville av egen interesse komme til å føre slike detaljerte regnskaper. På samme måte som alle former for næringsvirksomhet benyttet regnskaps- og bokføringssystemer for å ha kontroll med virksomheten og at den forløp best mulig, ville det samme litt etter litt skje i husholdningene.

32. Verken det frivillig innsendte materialet eller husholdningsregnskapene til de som hadde sagt seg villig til å delta i undersøkelsen, er bevart.

33. Noen få husholdninger med inntekter på mellom 4 000 og 6 000 kroner er da holdt utenfor. Se s. XVIII.

34. Lotteriutgiftene omfattet også loddkjøp på basarer. I alt hadde 140 husholdninger oppgitt at de hadde utgifter til lotterier, det vil si 80 prosent av alle husholdningene. Av disse spilte 48 i pengelotterier, 23 i norske, 19 i utenlandske og seks i både norske og utenlandske lotterier. Enkelte hadde utgifter på 50-60 kroner under denne posten. Husholdningene hadde i alt brukt 1 097,97 kroner på lotterier og mottatt 287,50 kroner i gevinst, det vil si om lag 1/4 av beløpet brukt til lotteri. Einar Normann viste til

en dansk husholdningsundersøkelse som viste et forbruk på lotterier på 2 578 kroner, men som "til gjengjæld hadde vunnet bare 603 kroner" (s. XLII) det vil si drøyt 20 prosent av innsatsen.

35. Boligkostnadene i Trondheim er riktignok nesten like høye som i Kristiania, men det skyldes at sju av de 11 husholdningene i Trondheim bodde i leiligheter som var på 3 eller flere rom og kjøkken, mens det tilsvarende tallet for Kristiania var 37 prosent. Det hang igjen sammen med at åtte av de 11 husholdningene var offentlige funksjonærer, mens tre var håndverkere. For Hamar, som hadde de høyeste boligutgiftene, bodde tre av de fire husholdningene i leiligheter som var på 3 og flere rom og kjøkken. Husleie for de fire Hamar-husholdningene var 1 466 kroner (som altså i gjennomsnitt utgjorde vel 366 kroner per år). Tre av de fire familiene hadde imidlertid inntekter av losjerende på til sammen 1 093 kroner. Hvor mye av dette som var kost, og hvor mye som var losji lar seg ikke fastslå, men det er i alle fall klart at hvis de losjerendes husleie trekkes fra, ville Hamar-husholdningenes kostnader til bolig blitt betydelig lavere enn Kristiania-husholdningenes.

36. Fiskeforbruket ble også sammenliknet med forbruket i andre europeiske byer. Mens utgiftene til fisk i de norske byene som var med i undersøkelsen utgjorde 2,56 prosent av husholdningenes totale utgifter, var de i Stockholm 1,68 prosent, i danske byer 1,50 prosent, finske byer 1,80 prosent, tyske byer 0,79 prosent og amerikanske byer 1,04 prosent. Einar Normann regnet imidlertid med at forskjellen, hvis det hadde vært mulig å måle den i mengdetall, ville ha vært enda større fordi fiskeprisene i Norge var lavere enn i de andre landene. (s. LIII).

37. I *Sociale Meddelelser*, 1917 viste Erling Storsteen i "Nogen resultater av den svenske husholdningsundersøkelse i 1913-14 sammenholdt med den tilsvarende norske undersøkelse i 1912-1913" s. 186f at arbeiderhusholdningene i Västerås, Gøteborg og Malmö brukte betydelig mer salt sild enn arbeiderhusholdningene i Kristiania. Silda vandret, så utbyttet av sidefiskeriene kunne variere sterkt fra år til år. Det er imidlertid velstandssøkningen, og ikke dårlig fiske denne sesongen, som forklarer at silda ikke lenger var det dominerende fiskeslaget i arbeiderhusholdningene.

38. I forlengelsen av sammenlikningen ble det også laget en form for indeks for levestandarden til en arbeiderfamilie som bestod av mann, hustru og to barn som i 1913 hadde totale forbruksutgifter på 1 551 kroner. Under forutsetning av at denne familien ville bruke den samme mengden varer og tjenester, ville indekstallene fra 1901 til og med 1914 være (1901=100): 100, 98,01, 96,23, 94,65, 96,09, 98,43, 101,00, 102,86, 102,18 103,88, 107,12 113,41 116,85 og 120,94 i 1914 (s. LXXXII).

39. NOS.VI.104. *Jordbruk og fædrift*, 1911-1915, Kristiania 1917, s. 91.

40. Utgiftene til lønn til tjenerhold var på Vestlandsgårdene 42,68 kroner og 199,99 kroner på Østlandsgårdene. Det vil altså si at de totale kostnadene til tjenerhold utgjorde 8,2 prosent av alle forbruksutgifter på Vestlandsgårdene, mens tallet for Østlandsgårdene var 10,2 prosent.

41. *Kommunalt tidsskrift for norske byer*, nr. 2. januar 1916, s. 57- 83.

Faksimile 1-4 er fra: Nicolai Rygg, Etterlatte papirer, Ms.fol. 3661: I,1, Håndskriftsamlingen, Universitetsbiblioteket.

Espen Søbye er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for makroøkonomi.



A-blad

Returadresse:

Statistisk sentralbyrå

Salg- og abonnementservice

Postboks 8131 Dep.

0033 Oslo

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 00 44 80
Telefaks: 22 86 49 73
E-mail: salg-abonnement@ssb.no

eller:

Akademika - avdeling for
offentlige publikasjoner
Møllergt. 17
Postboks 8134 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 11 67 70
Telefaks: 22 42 05 51

ISBN 82-537-4441-2
ISSN 0801-7603

Pris:
Pr. år kr 165,-
Enkeltnummer kr 50,-



Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway